

Groen

Mr. G. Groen van Prinstererstichting | Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie

---

*God, Trump, Baudet
en Heerma*

Pagina 6

*Schrijfgesprek
over gebedsoproepen*

Pagina 24

*Heeft de ChristenUnie
een gendervisie nodig?*

Pagina 62

Religie:
Kwestie van politiek

Groen is een uitgave van

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

Inhoud.

- 06 God, Trump, Baudet en Heerma
Door Tijs van den Brink
- 10 'Wij moeten anderen meer rechten geven
dan we zelf opeisen'
Interview met Erik Borgman
- 17 Ik schaam mij het evangelie (niet)
Column door Els Kooij
- 18 'Laten we ons hoeden voor een defensieve strategie'
Interview met drie WI-directeuren
- 24 'Omroepen dat er geen god is behalve Allah,
daar heb ik veel moeite mee'
Schrijfgesprek CU-raadsleden
- 30 Religie dreigt publieke debat exclusief te maken
Door Boris van der Ham

Boeken.

- 38 Recensies

Actueel.

- 48 'Verkiezingen gaan over idealen maar ook
over compromissen'
Interview met dr. Patrick Overeem
  - 54 Van huis naar haard
Door Ruben Ros
  - 61 Blijf gezond
Column door Wouter Beekers
  - 62 Heeft de ChristenUnie een gendervisie nodig?
Interview met Merith Reinders en Laurens Wijmenga
  - 68 Ja/ maar: Corona als kans
Jeroen van Oort en Robert van Putten
-

Ongekende wijsheid

Elke dag fiets ik een quarantainerondje om lichaam en geest fit te houden. Op een vroege woensdagavond werd ik zo in een dromerig dorpje in de Bollenstreek opeens omringd door klokgebeier. Ik zag mensen even stil staan, het hoofd omhoog, aandachtig luisteren. Nu de klokken 's zondags zijn verstild, brengen ze doordeweeks een boodschap van troost en hoop. En meer dan ooit waarden mensen deze publieke aanwezigheid van de kerk in onze maatschappij.

De vraag naar welke ruimte er is voor religie in het publieke domein is een van de klassieke kwesties in de politieke theologie. Miroslav Volf houdt zich bijvoorbeeld in zijn *Yale Center for Faith and Culture* intensief bezig met de vraag hoe het christelijk geloof en religie in het algemeen kunnen bijdragen aan het *bonum commune*.

Naar Volfs overtuiging stelt elke religie, in de erkenning dat de mens van meer leeft dan brood alleen, de vraag centraal wat ons werkelijk tot bloei brengt. Door te erkennen dat in ieder antwoord ongekende wijsheid besloten kan liggen, schept religie vervolgens ruimte voor dialoog en verdraagzaamheid. Als christenen in Nederland vinden we die laatste overtuiging misschien nog wel het lastigst. Wegen wij ongewone antwoorden voldoende af op hun wijsheid?

Met een wellicht wat saaie zomer voor de boeg nemen we in deze *Groen* de ruimte voor dit immer spannende thema. We stellen meer en minder bekende vragen: Hebben we behoefte aan meer Amerikaanse vrijmoedigheid en cultuurchristenen of verloochenen we dan juist ons geloof? Biedt deze crisistijd onverwachte openingen waar lange tijd geen ruimte was? Hoe verdraagzaam moeten we zelf zijn en nemen we niet-religieuze levensbeschouwingen eigenlijk wel serieus genoeg? Ik wens u een zomer die lang genoeg zal zijn om in elk van de antwoorden wijsheid te ontwaren.

Esther Paul-Jonker
hoofdredacteur

Over wat we kunnen leren van de Amerikanen

God, Trump, Baudet en Heerma

Ik zit in een *diner*, ergens in North-Carolina (VS), te ontbijten met een paar collega's. Ineens kijken we elkaar aan, we horen hetzelfde: 'Hoor de eng'len zingen d' eer, van de nieuwgeboren Heer' klinkt in het Nederlands uit de boxen van dit plaatselijke ontbijtrestaurantje. Nee, geen christelijk restaurant, gewoon een regulier. O ja, dat is ook zo, we zijn in Amerika. Hier zijn dat soort dingen normaal. Net zoals het hier gewoon is dat je in 'seculiere' winkels Bijbelteksten kunt kopen voor aan de muur. Of schriften met religieuze teksten, waarvoor je in Nederland alleen bij de evangelische boekhandel terecht kunt. Wie een tijdje in de biblebelt van Amerika doorbrengt, wat ik deed om voor de EO het tv-programma *God, Jesus, Trump* te maken, kan er niet omheen: God is hier veel nadrukkelijker aanwezig dan in Nederland.

Door Tijs van den Brink

Minutenlang gebed | Het meest nadrukkelijk merkte ik dat, toen ik in december 2019 een partijbijeenkomst van de Republikeinse Partij bijwoonde. Niet alleen ging het gesprek met mijn totaal onbekende buurman en buurvrouw vrijwel onmiddellijk over God en geloof, de bijeenkomst werd ook nog eens begonnen met gebed. En geen kleintje, nee, een vijf minuten durend gebed, dat door het tot de nok toe gevulde ijshockeystadion werd afgesloten met een gezamenlijk 'Amen!' en applaus.

Voor de helderheid: het was verder een niet per se christelijke bijeenkomst van een niet per se christelijke partij. Er werd veel muziek gedraaid: voor twee derde nummers die bij ons in de Top 2000 staan. Het stadion zong *Simply the best* van Tina Turner, *House of the rising sun* van The Animals en *Beat it* van Michael Jackson met net zo veel overtuiging mee als het amen na het gebed werd geroepen.

In Nederland is dat gans anders. God mag er zijn, maar in het publieke domein komt Hij nauwelijks aan het woord. Niet in restaurants, niet in seculiere winkels, niet tijdens partijbijeenkomsten van seculiere partijen.

Ook niet tijdens nationale gebeurtenissen. De herdenkingsbijeenkomst voor slachtoffers van de MH17-ramp werd voltrokken zonder religieuze rituelen. Terwijl Donald Trump in de Verenigde Staten kort na de uitbraak van het coronavirus een nationale dag van gebed uitriep, ondersteund met een paar Bijbelteksten, zweeg de Nederlandse overheid in alle religieuze talen. In de Troonrede en in de kersttoespraak krijgt koning Willem-Alexander van het kabinet nog net een piepklein hoekje waarin hij kan vertellen dat hij gelooft en bidt. Maar de toespraken tijdens de coronacrisis van zowel de minister-president als de koning waren gespeend van iedere vorm van religie.

Ongemak | Als Nederlandse gelovige, vind ik de situatie in Amerika soms heel prettig en soms heel vervreemdend. Uitgangspunt is wat mij betreft dat ons land een seculiere staat is: de overheid heeft geen geloof. In Nederland wonen gelovigen van allerlei soorten en maten, ongelovigen in alle soorten en maten en alles wat daartussen zit. De tien geboden aan de muur in een staatsinstelling als een rechtbank, zoals in de VS wel voorkomt: ik vind het raar. Je zal maar ongelovig zijn en in een instelling van de staat geconfronteerd worden met geboden die jij niet als richtinggevend ziet. Dat moet vervreemdend zijn en dat draagt vast niet bij aan het rechtsgevoel. Bovendien: in de

AUTEUR
Tijs van den Brink is journalist bij de EO en presenteert programma's op radio en televisie. Recent maakte hij de documentaireserie *God, Jesus, Trump* waarin hij gesprekken voert met Amerikaanse geloofsgenoten over religie, politiek en Trump.

*“De staat heeft geen geloof,
sommige burgers wel.
En die burgers mogen wat
mij betreft hun geloof
vrijmoedig etaleren, voor
zover ze dat zelf fijn vinden.”*

rechtbank worden niet de tien geboden gehandhaafd, maar de wetten van de staat.

Het gebed tijdens de Republikeinse bijeenkomst ervoer ik ook als vervreemdend. Bij zo'n grote en brede partij als de Republikeinse zit rijp en groen door elkaar: christenen, ex-christenen, ongelovigen, misschien zelfs een verdwaalde moslim. Moet je van hen vragen mee te bidden? Het is ongemakkelijk.

Persoonlijke noot | Toch is er ook een andere kant. De onbeschroomdheid waarmee Amerikaanse christenen hun geloof publiekelijk belijden heeft wat mij betreft ook iets moois. Op allerlei plekken in de samenleving, in de publieke ruimte, wordt

openlijk gebeden. Een ontbijtrestaurantje dat in kersttijd een echt kerstlied draait? Niks mis mee, integendeel. Mooi dat de eigenaar zich vrij voelt op deze manier iets van zijn levensovertuiging laat zien.

Wat mij betreft is de staat neutraal, haar burgers niet. De staat heeft geen geloof, sommige burgers wel. En die burgers mogen wat mij betreft hun geloof vrijmoedig etaleren, voor zover ze dat zelf fijn vinden. Je zou wensen dat zelfs burgers die de staat vertegenwoordigen - zoals de koning en de premier - zich vrij voelen dat te doen.

Toch zou dat in ons land niet wijs zijn. Expliciete geloofsuitingen van koning en premier kunnen door niet-gelovigen als uitsluitend of vervreemdend worden ervaren. Religiestress is in onze

samenleving een wijdverbreid fenomeen. Sommigen schieten echt totaal in de vlekken bij welke religieuze uiting ook. Aan gezien de koning en de premier koning en premier van alle Nederlanders zijn, is het misschien wijs om die persoonlijke noot achterwege te laten.

Cultuurchristenen | God mag er zijn in Nederland, maar komt in het publieke domein nauwelijks aan het woord, schreef ik net. Nou ja, je kunt ook betogen dat Hij aan een revival bezig is. Thierry Baudet, leider van de grootste ledenpartij van ons land, flirt net als Donald Trump met enige regelmaat met het christendom. Hoewel Trump vele malen verder gaat dan Baudet in dat opzicht. Er zijn weinig momenten dat Trump zelf beweert dat hij christen is, maar spreken tijdens de 'Mars voor het leven' is voor hem geen probleem. En een nationale gebedsdag tegen corona is zo gefikt. Daar heb ik Thierry Baudet nog niet voor horen pleiten.

Wat doet hij wel? Baudet benadrukt met enige regelmaat de joods-christelijke wortels van Nederland en laat desgevraagd weten dat hij zelf best graag gelovig zou willen zijn. Het lukt alleen nog niet. Verder schreef hij vorig jaar een filosofisch essay, waarin hij de keerzijden van de individualisering wat besnuffeld. Om vervolgens door velen meteen weggehoond te worden omdat hij daarmee de vrijheden van vrouwen zou beknotten - hoezo religiestress?

Sommigen christenen vinden het doodeng. Baudet misbruikt het christendom om anderen, moslims bijvoorbeeld, te laten voelen dat ze er niet echt bij horen in Nederland, vinden zij. Dat is

uiteraard ronduit kwalijk. Zo is het christendom nooit bedoeld.

Christelijk erf | Tegelijkertijd viel me juist in Amerika ook op dat veel zogeheten cultuurchristenen meer dan hier onderdeel uitmaken van 'de christelijke zuil'. Mensen die niet meer zo gelovig zijn, schreeuwen dat minder van de daken. Ze geloven zelf niet meer, maar horen nog wel bij de evangelicals, de mainline-protestanten of bij de katholieken.

Het zal mijn ouderwetse Nederlands Hervormde inborst zijn, maar ik heb de neiging dat positief te duiden. Beter onderdeel van een gelovige gemeenschap, dan geen onderdeel van een gelovige gemeenschap. Ik heb liever dat mensen nog wat op het christelijke erf rondscharrelen, ook al kunnen ze het (even) niet meer geloven, dan dat ze verjaagd worden. Kom erbij Donald Trump, kom erbij Thierry Baudet, maar ook andere cultuurchristenen als Pieter Heerma en misschien wel Jesse Klaver: hier mag je zijn. Dit is je geschiedenis en wat ons betreft je toekomst.

Maar pas op! Als je je misdraagt, als je het christendom gebruikt voor doeleinden die strijden met het christendom, als je God voor je eigen karretje spant en Hem gebruikt voor je eigen gewin, berg je dan maar. Dan hoor je hier niet thuis. Net zoals dat voor onszelf geldt als we Gods Naam misbruiken. God heeft het moeilijk in het publieke domein in ons land en dat ligt deels aan onszelf. Wees gerust een beetje vrijmoedig mensen, dat kunnen we leren van Amerikanen. Cultuurchristenen: kom erbij. En gedraag je.

Interview met theoloog Erik Borgman

‘Wij moeten anderen meer rechten geven dan we zelf opeisen’

‘Zonder geloof geen democratie’, schreef theoloog Erik Borgman in 2005 in een essay voor *De Groene Amsterdammer*. Als publiek theoloog mengt Borgman zich regelmatig in het debat over geloof in het publieke domein. Met boeken als *Metamorfosen* (2006), *Wortelen in vaste grond* en *Overlopen naar de barbaren* (beiden 2009) biedt Borgman een verrassend perspectief op de betekenis van geloven, ook in publieke zin. De paradox is daarbij nooit ver weg. De zogenaamd seculiere cultuur is voor hem religieuzer dan menigene denkt, terwijl gelovigen zelf vaak veel te cultureel denken over hun godsdienst. Borgman verstaat de kunst om ruimte voor religie te ontdekken op de meest onverwachte plekken. Reden om hem voor *Groen* te bevragen – op anderhalve meter afstand – over religie en het publieke domein.

Door Lambert Pasterkamp

We kunnen er niet omheen: de coronacrisis. Hoe kijkt u daar als publiek theoloog naar? | “Er gebeuren allerlei dingen waar we nog even op moeten kauwen denk ik. Eén van de dingen die mij opvallen is dat we erg naar binnen gekeerd raken van deze crisis. Het gaat de hele tijd over ‘onze’ coronacrisis. We zien onszelf wat dit betreft helemaal niet als onderdeel van een groter geheel, maar als mensen die het zelf hier in dit land moeten doen. Wij zijn de beheersers, wij willen de baas zijn. En als we dat niet zijn, dan weten we eigenlijk niet zo goed wat we dan wel moeten doen. Corona is voor mij, mede hierom, ook een crisis van de maakbaarheid. Ik ben er eerlijk gezegd niet optimistisch over, maar een crisis in het maakbaarheidsdenken zou ons kunnen leren dat we uiteindelijk niet leven van wat we zelf voor elkaar krijgen. We leven van genade.”

Corona laat zich dus verbinden met het thema religie. Waar zit dat hem in? | “Religie is weten dat je onderdeel uitmaakt van iets dat groter is dan jij en weten dat je daar ook op een bepaalde manier van afhankelijk bent. Corona bepaalt ons bij de vraag of we ons kunnen overgeven. Dat is een religieuze vraag, maar ook een vraag van politiek en bestuur. Moderne samenlevingen zijn zichzelf steeds meer gaan poneren als een morele macht. Daarmee vullen ze als het ware de religieuze ruimte. Ze kunnen niet anders. Want waar een dictator mensen met geweld dwingt om mee te doen, daar hebben moderne samenlevingen het nodig dat mensen innerlijk overtuigd zijn bij een land te willen horen. De moderne samenleving wil dus niet alleen maar gehoorzaamheid van burgers, ze wil ook het hart van burgers.”

U bedoelt dat de moderne samenleving concurreert met God? | “Ja. Dit moderne denkkader is zeer dominant, ook bij gelovigen. Wij moderne mensen hebben onszelf als het ware opgesplitst. Wij maken een scheiding tussen het publieke en het private, en religie delen we in bij het private. Kerkmensen klagen voortdurend dat ze er niet meer toe doen in de samenleving. Maar dat verraadt dat zij hun geloof ‘van buiten’ bekijken. Alsof we steeds moeten laten zien, ook aan onszelf, dat geloven ergens goed voor is. Waarom willen we steeds erkenning dat we het ‘algemene’ belang dienen als gelovigen? Dat is heel raar. Je vraagt je toch ook niet af waar het goed voor is dat jij met je vrouw samenwoont. Dat doe je omdat je dat intrinsiek goed vindt. Religie

PERSONALIA
Prof. dr. Erik Borgman (1957) is hoogleraar Theologie van de Religie aan de Universiteit van Tilburg. Borgman is als leek verbonden aan de orde van de dominicanen in de Katholieke Kerk. In 2008 werd hij uitgeroepen tot een van de meest innovatieve denkers van Nederland. Borgman publiceerde vele boeken, waarvan verschillende over het thema religie en publiek domein.

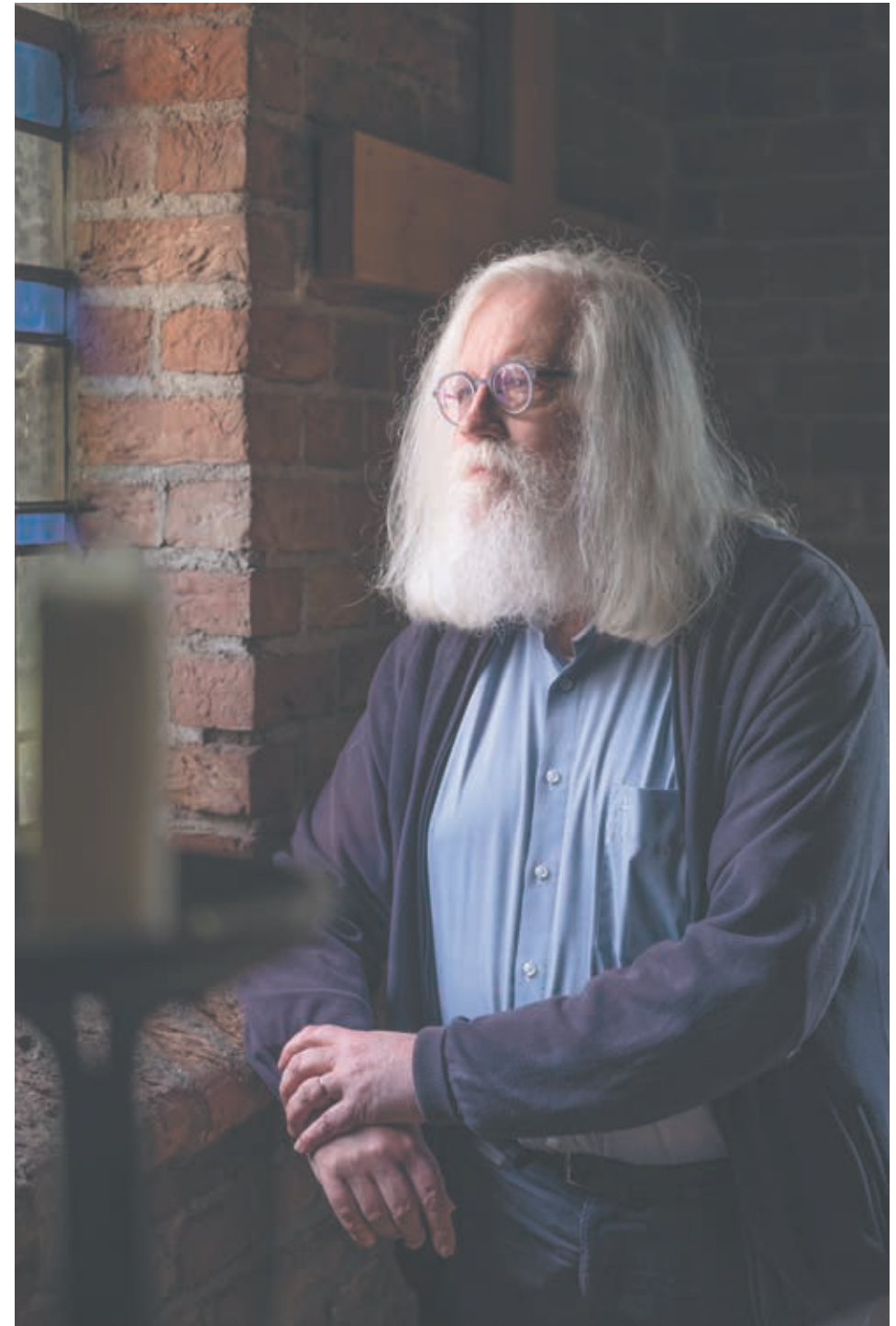
“Waarom willen we steeds erkenning dat we het ‘algemene’ belang dienen als gelovigen? Dat is heel raar. Je vraagt je toch ook niet af waar het goed voor is dat je met je vrouw samenwoont.”

heeft uiteindelijk daarmee te maken: het goede leven. Als we het leven goed leiden, heeft dat betekenis. Kijk dus met een zekere ontspannenheid naar waar het al goed gaat, en kijk of je daarbij aan kunt knopen en verder kunt bouwen. Dat is, zou ik zeggen, de taak van christenen.”

Iemand als Thierry Baudet doet ook een beroep op het christendom. Hoe kijkt u daar tegenaan, ook wat betreft het samenwerken met de goede krachten? | “Ik denk dat rechtlijnigheid hier het beste is. Wat Baudet zegt dat het christendom is, dat is het christendom helemaal niet. Een christendom dat uitsluit is helemaal niet het christendom waar wij voor staan. Ik zelf denk niet over onze cultuur als een christelijke cultuur, en zie die dus ook niet als iets dat we als zodanig zouden moeten bewaren. Het christendom kent juist een voortdurende neiging tot openheid voor anderen. Het

is daarom buitengewoon ongeschikt om een samenleving af te sluiten. Als mensen als Baudet hun zin krijgen en het christendom werkelijk het hart van de Nederlandse cultuur wordt, dan zal er precies het tegenovergestelde gebeuren van wat zij willen. Dan worden we allemaal *gutmenschen*.”

Tijs van den Brink pleit er in zijn bijdrage elders in dit nummer voor om cultuurchristenen niet te snel van het christelijk erf af te jagen. | “Nee, maar wat is het erf? Begrijp me goed, in politiek opzicht kunnen dit lastige afwegingen zijn. Maar je kunt uitgangspunten niet opgeven omwille van wat of wie dan ook. Dan speel je het cynisme in de kaart. En het cynisme is onze grote vijand. Als kiezers het idee krijgen dat je gewoon kijkt waar de winst zit en daar naartoe gaat, is dat een veel groter probleem dan wanneer ze worden tegenge-

sproken. Vervolgens zijn wat mij betreft twee zaken van belang. Enerzijds zou het vanzelfsprekend moeten zijn dat wij natuurlijk niet gaan onderhandelen over bijvoorbeeld een verbod op de koran, op minaretten of islamitische scholen. Anderzijds moeten we wel oog hebben voor de gevoelens van vervreemding, zoals die bijvoorbeeld tot uitdrukking komen in anti-islamgevoelens. Die vervreemding is reëel. Baudet, en eerder Wilders hebben die vervreemding op een bepaalde manier politiek gemaakt. Daar zou een andere manier tegenover moeten worden gesteld.”

Wat bedoelt u met dat dit politiek gemaakt is en dat dit op een andere manier gemaakt moet worden? | “Baudet en Wilders raken juist aan iets dat andere politici steeds maar niet begrijpen. Zij snappen dat politiek niet gaat over de laatste cijfers achter de komma van het koopkrachtplaatje. Zij weten dat politiek altijd ook symboliek is. In de politiek moet je ook iets zichtbaar maken van wat je vindt. Zo ‘maakt’ een politicus de samenleving als hij zegt: ‘Jullie staan tegenover elkaar, en ik kies voor die en die’. Daartegenover zou je moeten zeggen: ‘Jullie staan helemaal niet tegenover elkaar en dat gaan wij laten zien’. Wij geloven niet dat mensen ten koste van elkaar leven. En dus laten we menswaardige vluchtelingenopvang niet ten koste gaan van mensen die moeilijk aan een huis kunnen komen. Met Wilders en Baudet meegaan en de vragen stellen als ‘Kan de islam wel in Nederland?’, werkt averechts. Over dergelijke vragen gaan wij niet. Moslims zijn er gewoon.”

Maar snapt u dat mensen in de strijd om die symboliek hun toevlucht zoeken tot het christendom, als is het maar in culturele zin? | “Ja, als verlangen naar het vermeend vertrouwde. Maar zoals gezegd is het christendom buitengewoon slecht in staat om die rol te vervullen. Het christendom gelooft niet dat alleen christenen echte mensen zijn. Bovendien: als je geen christen bent, dan kun je dat altijd nog worden. Het probleem van mensen als Baudet is dat het culturalisten zijn. Zij denken dat als je niet van een cultuur bent, dat je er dan eigenlijk ook niet bij kunt komen. Dat de verschillen onoverbrugbaar zijn. Maar Jezus zegt: heb je vijanden lief. En dan zijn het opeens geen vijanden meer. Je kunt alleen je vijanden maar liefhebben als je weet dat vijandschap niet het laatste is, maar dat er iets onder zit dat fundamenteel is dan de verschillen.”

Denkers als Tom Holland en Larry Siedentop stellen dat juist dit soort christelijke ideeën bepalend waren voor het ontstaan van de Westerse liberale democratie en daarmee voor ons zelfbegrip. | “Dat klopt. Maar ik zou zelf zeggen dat dat nooit betekent dat je daar vervolgens het alleenrecht op hebt. Dat is het Westers experiment: democratie is er niet alleen voor mensen die in democratie geloven. Een publiek domein is pas werkelijk publiek op het moment dat we er geen fundamentele grens aan stellen. Dus alles moet aan de orde gesteld kunnen worden. Je kunt de discussie niet beperken tot degenen die de publiek ruimte willen bewaren zoals ze is. Want wie zou dat arbitrerend? Wij christenen kunnen onze eigen overtuiging niet tot onze grondslag maken. We hebben maar één anker, en

“Christelijk gesproken moeten wij de ander dus de ruimte geven, omdat die ons iets over God kan leren. Zelfs als zij of hij niet in God gelooft.”

dat is de waarheid. Of God, maar God is de waarheid en niet het beeld dat ik ervan heb. Wij zeggen van die waarheid niet dat we die ‘bezitten’. Evenmin bezitten we de publieke ruimte.”

Is het christendom vandaag de dag nog steeds een bron van de publieke orde?

“Zeker. Dat komt omdat het christendom ervan uitgaat dat mensen in beginsel, omdat ze kinderen van God zijn zal ik maar korthedshalve zeggen, minstens op verantwoordelijkheid en redelijkheid zijn aan te spreken. Dat betekent ook dat er altijd iemand kan zeggen: ik denk dat het anders zit. En dat moeten we serieus nemen. Christelijk gesproken moeten wij de ander dus de ruimte geven, omdat zij of hij ons iets over God kan leren. Zelfs als zij of hij niet in God gelooft. Christenen hebben een plicht die asymmetrisch is, dat is nou net het ongemak van het christendom: wij moeten anderen meer rechten geven dan we zelf opeisen. De samenleving is

dus ook geen contract. God heeft ons eerst liefgehad. Niet omdat wij het waard waren, maar omdat Hij het wilde. In zekere zin moeten wij deze wil doorgeven.”

Betekent dit dat christen een speciale verantwoordelijkheid hebben voor het in stand houden van de publieke orde?

“Ieder heeft z'n eigen bijzondere verantwoordelijkheid. Christenen hebben wat mij betreft een bijzondere verantwoordelijkheid als het gaat om de toegankelijkheid van het publieke domein. Ik vind dat christenen degenen zouden moeten zijn die het eerste op zouden moeten veren op het moment dat groepen mensen stelselmatig – formeel of feitelijk – de toegang tot die publieke orde wordt ontzegd. Dat vergt een actieve houding. Wij moeten ons ervoor inspannen dat anderen ook invloed uit kunnen oefenen op het publieke leven, zelfs als ze opvattingen hebben die ons eigenlijk niet goed uitkomen. Sterker nog, zelfs als zij zich tegen ons keren. Dat is nou

geloof in de waarheid. We moeten blijven zeggen: 'Jij kunt wel denken dat je niet met mij kan, maar ik denk dat ik wél met jou kan'. Onze limiet is de vijandsliefde."

Wat betekent dat voor het politieke handelen van christelijke politici? | "Het hele idee dat we eerst zelf vergeven zijn en dat we daarom iets mogen en iets kunnen, dat is voor mij ook in het samenlevingsverband heel fundamenteel. Wij kunnen met elkaar werken omdat we die ruimte krijgen. En dus is onze taak, zoals de paus ooit gezegd heeft, om elkaar de ruimte te gunnen en te geven, actief. Omdat we weten dat we zelf ook afhankelijk zijn van het feit dat anderen ons ruimte geven. Vertrouw dus op het proces van de samenleving in plaats van dat je als overheid de hele tijd wilt sturen. De simpele waarheid is dat negentig procent van de problemen in de samenleving door de samenleving zelf wordt opgelost. Dat verdwijnt uit beeld door dat maakbaarheidsdenken. Daarmee verdwijnt ook het geloof in de creativiteit van de samenleving. Als mensen nergens op worden aangesproken, verliezen ze het vermogen om iets met elkaar te organiseren. Integratie vindt overal plaats, of het nu beleid is of niet."

Dat klinkt mooi, maar ook wat idyllisch. Soms raken we toch gewoon echt aan een grens? | "Het kan soms nodig zijn om te zeggen: nu even niet. Zoals je je huis even dicht mag doen, zo mag je bijvoorbeeld ook je land dichtdoen. Maar dat zijn noodmaatregelen die toch eigenlijk altijd met een slecht geweten zouden moeten plaatsvinden. Ze mogen wel, vanwege de beperktheid van dit leven, maar nooit als principe. Dat geldt ook voor wat we van el-

kaar tolereren. Er is in Nederland vrijheid van drukpers, en toch verbieden we het drukken van *Mein Kampf*. Dat kan. Je kunt goede redenen hebben om soms te zeggen: 'Dit klopt niet helemaal met de regel, maar dat moeten we nu toch doen om allerlei redenen.' Maar laat de regel dan wel staan. Die regel zorgt er namelijk voor dat we een rem houden op overheidsingrijpen en niet doorschieten in dat quasireligieuze geloof in de maakbaarheid van de moderne samenleving."

Vasthouden aan de regel en tegelijkertijd de uitzondering toestaan, dat klinkt katholiek. | "Klopt, katholieken kunnen dat beter dan protestanten: katholieken elastieken. Vaak wordt er gedacht dat de grondslag ervoor optimisme is over wat mensen kunnen. Maar het is ook realisme, geloof in de erfzonde. Wij zullen nooit in een ideale samenleving leven. Dat is niet leuk, maar dat is wel zo. Dat betekent dus dat je niet eindeloos kunt doorgaan met je regels te verfijnen totdat die laatste twee procent ook nog gedekt is. Regels werken nou eenmaal nooit voor iedereen goed, de erfzonde zit ook in onze regels. Door regels te laten staan en ruimte te maken voor de uitzondering, leren we om te roeien met de riemen die we hebben. Nog even terug naar de coronacrisis: we doen wat we kunnen, maar ook dat is gebrekkig. Het is helaas echt taboe voor een moderne overheid om dat te zeggen. Moderne overheden zouden moeten durven zeggen: dit kunnen wij niet. Dat zou ons als samenleving helpen. Ik denk dat je meer hebt aan een samenleving die om kan gaan met dreigende missers, dan een samenleving die voortdurend maar probeert dat er nooit meer een misser plaats zal vinden."

Ik schaam mij het evangelie (niet)

Tijdens mijn studententijd werd ik gevraagd voor een studentenevangelisatiegroep. Ik durfde geen nee te zeggen en voor ik het wist bevond ik me in een gezelschap dat enthousiast Paas- en Kerstacties organiseerde. Ik kreeg het benauwd bij de gedachte alleen al op straat te evangeliseren en bood mij gretig aan voor de bidgroep. Ik voelde me enigszins besmuikt, maar vooral opgelucht toen die taak mij werd toebedeeld. Nu ben ik nooit happig geweest op de zeepkist, maar hier ging het om meer dan aangeboren verlegenheid. Ik schaamde me.

En dat terwijl ik een land woon dat in de grondwet heeft vastgelegd dat de overheid vrijheid van godsdienst en levensovertuiging borgt, inclusief de vrijheid om deze te laten zien, alleen of met anderen, binnen of buiten een gebouw. Vanwaar dan toch dat ongemak?

Als het gaat om de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, beperken we deze in onze samenleving tot het privé domein. Ook ik heb geleerd dat religie achter de voordeur thuishoort. Ieder het zijne, met respect voor elkaar. Mensen op straat aanspreken op hun geloofsleven? Je eigen overtuiging actief uitdragen? *Not done*. Het houdt ontmoetingen met andersdenkenden vriendelijk en comfortabel. En tegelijk oppervlakkig. Respect is gelijk aan elkaar met rust laten.

Daarmee zijn we iets kostbaars verloren: het vermogen om in het publieke debat je eigenheid te laten zien, je vervolgens niet terug te trekken achter je voordeur in je eigen gelijk, maar het ongemak van het verschil te verduren en daarmee de vrijheid van godsdienst of levensovertuiging concreet vorm te geven.

Ik ben nog steeds geen fan van straatevangelisatie. Dat hoeft ook niet. Ik ben er echter van overtuigd dat wat ik achter de voordeur belijd, in het publieke domein handen en voeten moet krijgen, in mijn werk en in de politiek. Het is van waarde voor de samenleving, verbindt mensen en biedt hoop. Ik ben dankbaar dat Nederland de vrijheid biedt om dat te doen. Zelfs als het ongemakkelijk wordt.

COLUMNIST Els Kooij is fractievoorzitter in de gemeente IJsselstein en in het dagelijks leven zelfstandig interim-directeur en coach in het onderwijs.

Directeuren van wetenschappelijke instituten SGP, CDA en ChristenUnie over religie en politiek

‘Laten we ons hoeden voor een defensieve strategie’

Nederland kent een bijzondere traditie als het gaat om religie in het publieke domein. Het nationale parlement kent niet één maar wel drie politieke partijen die zich expliciet christelijk noemen. Intussen is de samenleving drastisch veranderd als het gaat om religie en het publieke domein. Hoe kijken de christelijke partijen naar deze veranderingen? Wat doet dit met hun positie daarin? Wordt die positie van christelijke partijen zelf niet ook problematisch in een post-christelijke tijd? Iemand die deze laatste stelling uitdraagt is Cors Visser - partijloos burger, voormalig directeur van ForumC en momenteel werkzaam bij IFES. Daarom vroeg Groen hem de directeuren van de wetenschappelijke instituten van SGP, CDA en ChristenUnie aan de tand te voelen over christendom en politiek.

Door Cors Visser

Heren, is Nederland een christelijk land, en zo nee, zou het dat moeten zijn? | *Wouter*: “Volgens mij kan je het predicaat christelijk niet op een samenleving plakken. Het woord christelijk drukt eerst en vooral een verlangen uit, de wens om Jezus na te volgen. Nederland bestempelen als christelijke samenleving is bijna hooghartig, dat zou ik als gelovige niet aandurven. Maar het verlangen heb ik wel degelijk.”

Jan: “Veel mensen in Nederland stellen hun vertrouwen op iets anders dan God, maar in de wortel is Nederland een christelijke samenleving. Zonder de Reformatie was de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden bijvoorbeeld nooit ontstaan. Zonder kerk geen staat in Nederland. Dat geldt ook nu nog: zonder kennis van de christelijke godsdienst kun je het democratische stelsel niet goed begrijpen.”

Pieter Jan: “Nederland is getalsmatig gezien geen christelijke samenleving. De Nederlandse cultuur is wel diepgaand gestempeld door het christendom. Denk aan de inrichting van onze samenleving, van de rechtspraak en het onderwijs tot de architectuur. Denk ook aan ons begrip van de fundamentele gelijkwaardigheid tussen mensen, ongeacht hun overtuiging of achtergrond. Dat heeft Bijbelse wortels. En denk zelfs aan de publieke ruimte als een mogelijkheid om het gesprek met elkaar te voeren. Die ruimte is deels ontstaan door het optreden van twaalfde- en dertiende-eeuwse kloosterorden. De Franciscaanse en Dominicaanse monniken trokken uit hun kloosters, spraken in het openbaar en luisterden naar de zorgen van de mensen in de snelgroeende steden. Die zorgen vertolkten ze vervolgens bij de bestuurders. Zodoende ontstond er gesprek tussen bestuurders en onderdanen, ergo: de publieke ruimte.”

Monniken als de eerste christelijke politici, mooi! Hoe zit dat met christenen in de politiek vandaag de dag? | *Pieter Jan*: “Ik kan me als christendemocraat niet de spreekbuis maken van een christelijke minderheid in het seculiere Nederland. Democratie is samenleven met verschil. Ik zou voorzichtig willen zijn met de term ‘christelijke’ politiek. Het is onjuist om christelijke idealen als norm aan de natie voor te houden. Dat strijdt ook met de bescheiden strekking van het politieke bedrijf. Politiek gaat slechts over macht en tegenmacht, over regels voor het samenleven. Het is veel te pretentief om in naam van de Bijbel

PERSONALIA
Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Pieter Jan Dijkman is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van het CDA.

Jan Schippers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de SGP.

politiek te bedrijven. Niet omdat de Bijbel niet duidelijk is, maar omdat wij mensen beperkt zijn. Dus wees erg voorzichtig met je christelijke idealen in de politiek.”

Wouter: “Ik word hier toch een beetje onrustig van. Je kunt politiek niet helemaal platslaan tot macht en regels. Politiek is ook het gesprek over de goede samenleving. In dat gesprek heb je inderdaad te maken met waarheid en recht. Welke richting slaan we in met elkaar? Als we dat gesprek niet met elkaar voeren, dan hangen onze maatschappelijke instituties maar een beetje in de lucht. We hebben geëngageerde burgers nodig, en dus moeten we het ook hebben over waarheid en over recht.”

Jan: “Als je in het debat als christen niet ingaat tegen wat Groen van Prinsterer benoemt als ongelof, wat is dan nog je rol in de politiek? Natuurlijk moet je geen staatsdwang toepassen, maar als christenpoliticus wil je rechtdoen aan de samenleving. En recht en waarheid zijn aan elkaar verbonden. Zonder waarheid geen recht.”

Pieter Jan: “Natuurlijk wil ik niet zeggen dat je je overtuigen thuis moet laten. Integendeel. Maar in de politiek ben ik christendemocraat. In die combinatie zit voor mij de crux. We denken voluit vanuit christelijke waardeoriëntaties en een christelijk mensbeeld en tegelijkertijd doen we een handreiking naar de pluriforme, seculiere samenleving. Daar, in die samenleving, begint het gesprek. En opvallend genoeg resoneert daar genoeg aan christelijke denkbeelden. Ook al omdat die een heel redelijke grondslag hebben. De Nederlandse samenleving is

weliswaar van de kerk los, maar niet van God los.”

Jan, mijn typering van de SGP is dat bij jullie het herkersteningsideaal buiten beeld is geraakt. Jullie zetten je intussen in voor godsdienstvrijheid, maar niet van harte. | *Jan:* “Dat is enigszins karikaturaal. Godsdienstvrijheid is ook voor ons heel principieel. De staat mag geen dwang uitoefenen inzake geloof en geweten, dat is een wezenlijk uitgangspunt voor ons. Tegelijkertijd heb je meer en meer te maken met relativisering van waarheid. Hoe kun je dan weten wat recht is? Als je voor totale godsdienstvrijheid bent, heb je geen enkel houvast meer om beleid te voeren op basis van een deugdelijk onderscheid tussen goed en kwaad. Voor de SGP geldt dat het nu de verkeerde kant opgaat in Nederland. Zonder goed geloof zal een samenleving niet wel varen.”

Pieter Jan, het CDA zie ik als een partij die het christelijk geloof als beginsel losgelaten heeft. Jullie zijn principieel voor godsdienstvrijheid, gecombineerd met een haast romantische inzet voor een soort christelijke cultuur.

Pieter Jan: “In wezen hebben wij de discussie over secularisatie al in jaren zestig en zeventig gevoerd. Het CDA en zijn voorlopers zijn echte volkspartijen. Het CDA is niet een partij van alleen maar christenen. CDA-politici zijn aan te spreken op hun politieke idealen, niet op hun geloof of ongelof. We kunnen niet anders dan ons vertrekpunt nemen in de democratisch rechtsstaat. Die is voor alle mensen goed. De christelijke traditie is niet zozeer gevestigd cultuurgoed,

maar doet een appel op eenieder om de samenleving te helpen opbouwen. Alleen dat is wat mij betreft een legitieme reden om je in te zetten voor een christelijke waardeoriëntatie.”

Wouter, de ChristenUnie heeft geaccepteerd dat de samenleving in meerderheid seculier is. Ze is principieel voor godsdienstvrijheid, maar komt in praktijk vooral op voor de eigen, christelijke, groep. | *Wouter:* “Ik moet wel lachen om deze typering. Ja, we zijn ook maar partij van mensen en we komen inderdaad soms wel heel sterk op voor gebieden waar veel mensen uit achterban wonen. Voor mij wordt christelijke politiek het meest waardevol als het gaat over de grondwet van het koninkrijk. Jezus draait eigenlijk alle menselijke verhoudingen om. Ja, ook wij kennen soms een hang naar bescherming die politiek soms zo eigen is – noem het achterbannenpolitiek. Jezus zegt: wordt vredestitcher, zoek het recht. Dat kan in onze tijd ook. Christelijke politiek is op z'n best als die honger erin doorklinkt. Denk aan de discussie over voltooid leven. Durven we om elkaar heen te staan, barmhartig te zijn?”

Recent is er weer discussie over de godsdienstvrijheid. Hoe kijken jullie hier tegenaan? | *Pieter Jan:* “Laten we ons hoeden voor een defensieve strategie. Als godsdienstvrijheid alleen maar een verdedigingswal voor verworven rechten wordt, dan wordt het geloof opgesloten in privileges en wordt de godsdienstvrijheid vanzelf uitgehold. Tegelijkertijd kan ik ook wel wat cynisch worden. In de samenleving lijkt soms een bijna nihilis-

tische geest rond te waren waarin we de betekenis van de godsdienstvrijheid niet meer lijken te begrijpen. De ziel wordt niet meer gezien; we snappen niet dat het gaat om een samenleving waarin heel verschillende mensen zich thuis kunnen voelen en waarin we delen in een cultuur van verdraagzaamheid.”

Jan: “We hebben hier in de SGP de afgelopen tien jaar grondig over nagedacht. Ik zou ervoor willen waken dat mijn partij godsdienstvrijheid helemaal gaat omhelzen omdat het een soort laatste beschermingswal zou zijn. Inderdaad, we hebben te maken met een seculiere, nihilistische meerderheid. Het is alle hens aan dek. We hebben iedereen nodig die geen nihilistische opvatting heeft. Dus zoek ook buiten christelijke achterban naar medestanders.”

Maak je godsdienst niet te instrumenteel met die godsdienstvrijheid? Nu zijn jullie allemaal voor rituele slacht met een beroep op godsdienstvrijheid. In de jaren '70 waren jullie moederpartijen allemaal nog tegen. Dan wordt het toch cynisch? | *Jan:* “Dat klopt van die rituele slacht. Nog zo iets: in de jaren dertig was de SGP tegen een verbod op schadelijke godslastering. Het ging de SGP niet ver genoeg. Toen in 2013 de afschaffing werd bediscussieerd was de SGP opnieuw tegen, maar dus nu tegen afschaffing. Dit laat vooral zien dat de samenleving intussen is veranderd. Je bedrijft politiek altijd in een context. Dat geldt ook voor christelijke politiek.”

Pieter Jan: “Tegenwoordig wordt het beroep op de godsdienstvrijheid nogal

eens weggewuifd met een beroep op gelijke behandeling. Die gelijkheid is van belang, maar die geldt nadrukkelijk alleen voor gelijke gevallen. En dus is een beroep erop niet altijd van toepassing. Denk aan de zondagsrust: die heeft een economische, maatschappelijke en gelovige dimensie. We beschouwen die zondag collectief als rustpunt. Dan gaan we niet moslims 'gelijk behandelen' en dus ook vrijdag tot een vrije dag maken. Nee, die zondag is historisch zo gegroeid en onderdeel van een Nederlands cultuurpatroon. Gelijke behandeling moet dus niet te absoluut worden gemaakt."

Wouter: "Natuurlijk mogen we principieel staan voor godsdienstvrijheid. Tegelijkertijd vind ik dat we ons als christenen veel te vaak uit de tent laten lokken. Dan doen we precies wat er van ons verwacht wordt. Laten we ook stoere keuzes durven maken. Laten we eens meegaan met D66. 'Jullie willen het verbod op godslastering afschaffen? En de toegang van kerken tot de gemeentelijke basisadministratie? Nou goed, we doen een keer mee.' Vrijheid komt altijd met verantwoordelijkheid, maar of de wet op godslastering hierbij helpt is de vraag."

In een religieus analfabete samenleving gaat godsdienstvrijheid in de ogen van velen over een privilege van gelovigen. Wordt het niet te veel een vehikel om het eigen gelijk te markeren? | *Jan:* "Niet iedereen begrijpt die vrijheid van godsdienst, maar het is bedoeld als een ruimte om de staat op afstand te houden. Kuyper had het over de overheid als woekerplant. Vrijheid van godsdienst gaat dus over een gedeeld belang van

iedereen. Niet zozeer over een recht dat je voor jezelf kunt claimen, maar over de vraag of je jezelf kunt zijn binnen de eigen ruimte."

Wouter: "Eens Jan! Maar kijken jullie bij de SGP juist wat dit betreft niet te veel naar de overheid, bijvoorbeeld als het gaat om de islam in de samenleving? Zetten jullie dan niet stiekem toch overheidsmacht in om een gelovige identiteit te bewaken?"

Jan: "Het gaat ons om de voorbeeldfunctie die de overheid heeft. Maar het klopt wel beetje wat je zegt, ook SGP'ers hebben wel eens een overheidsreflex. De overheid moet haar grenzen kennen, en het is tegenstrijdig wanneer je die strikt wilt handhaven, behalve op het punt van de religie. Ik zeg altijd tegen partijgenoten dat ze geen dingen van de overheid moeten vragen die ze in hun eigen geval ook niet zouden wensen."

Nog even terug naar het terugdringen van die 'woekerplant' van de overheid. Daar heb je toch de godsdienstvrijheid niet voor nodig? | *Pieter Jan:* "De godsdienstvrijheid wordt in grote mate inderdaad gedekt door de andere grondwettelijke vrijheden. En toch ben ik niet voor afschaffing, want dan wordt godsdienstvrijheid een gunst en geen recht. Dat laatste is voor mij erg belangrijk. Klassiek gesproken waren die grondrechten resultaat van een gezamenlijke zoektocht naar het goede samenleven. Die rechten gaan dus over veel meer dan de rechten van alleen het individu. Ze gaan ook over wat ons bindt en over tolerantie. Dat raakt uit beeld bij het opgeven van de godsdienstvrijheid."

Jan: "Het vertrekpunt dat deze vrijheid goed is voor iedereen zit niet meer tussen de oren. Daar moeten we naar terug. Daar komt bij: als je toegeeft aan de druk op deze vrijheid dan ga je mee in het discours waarin het metafysische er helemaal niet meer toe doet en het alleen nog gaat over de waarneembare, fysische werkelijkheid. Nee, ik ben nog lang niet zo ver om dat op te geven."

Zou de overheid iets van God moeten erkennen? Denk aan toespraken van de koning of van Rutte, of aan een nationale dankdag na corona. | *Wouter:* "Formuleringen als 'bij de gratie Gods' bepalen machthebbers bij hun beperktheid. Wanneer een staatshoofd persoonlijk spreekt lijkt me het onderscheid tussen moeten en mogen belangrijk. Het moet niet, maar het is prachtig als het wel mag en blijft mogen. Ik zou het mooi vinden als ook koning of de minister-president zijn geloof een plek mag geven, ook omdat hij dan iets uit wat leeft voor een grote groep in onze samenleving. Ik snap de hijgerigheid van sommige gelovigen niet die vinden dat het zou moeten. Als het 'moet', dan is het niet authentiek. En om eerlijk te zijn: als Willem-Alexander moslims werd en hij zou afsluiten met Allah akbar, dan zou ik dat wel ongemaakt vinden."

Pieter Jan: "Ik zou het zoeken in de historisch-culturele worteling van macht. De koning of de minister-president bezitten die macht niet, die macht was er al. Als de koning spreekt van 'bij de gratie Gods' dan is dat een uiting van die afhankelijkheid. De macht ontleent haar bestaansrecht niet aan zichzelf. Het lastige is

echter dat dit soort noties alleen maar kunnen bestaan bij gratie van een soort inhoudsloosheid. Als we daadwerkelijk invulling willen geven aan de rol van God bij koningschap, dan krijgen we een probleem. Ik ben dus voor christelijke rituelen in de publieke ruimte vanuit een besef van historische worteling, maar laten we beseffen dat ze werken bij gratie van inhoudsloosheid."

Jan: "We hebben te weinig rituelen die ons duidelijk maken dat we afhankelijk zijn, van God en van elkaar. We voelen het wel, maar weten er niet altijd woorden aan te geven. Dat zouden we wel moeten doen, ook al omdat we dan uitdrukking geven aan het geschapen zijn naar Gods beeld. Nu is er wat dat betreft veel te veel vrijblijvendheid in de publieke ruimte. Het geschapen zijn naar Gods beeld betekent ook een verantwoordelijkheid. Of je belijdt de regering van God over alles, of je ontkent die. Een tussenpositie is de mens niet gegeven. We moeten die vrijblijvendheid voorbij, zonder als christenen onze vriendelijkheid te verliezen."

Raadsleden over versterkte gebedsoproep in openbare ruimte

‘Omroepen dat er geen god is behalve Allah, daar heb ik veel moeite mee’

Dilemma's horen bij het leven, zeker bij dat van een politicus. In elke vitale politieke partij zal er dus discussie zijn. Ook in de ChristenUnie bevragen we elkaar op standpunten en overtuigingen. Dat kan spannend zijn. Eén zo'n thema waar het om spant is de islamitische gebedsoproep. Een groeiend aantal lokale fracties krijgt met dit thema te maken. Welke afweging maak je daarbij? Hoe verhouden godsdienstvrijheid en de eigen christelijke overtuigingen zich? Wat willen we van elkaar accepteren en wat niet? Deze vragen zijn gebaat bij een goede dialoog. *Groen* biedt daarvoor gelegenheid bij uitstek. Wat is er geduldiger dan papier? We vroegen drie ChristenUnie-raadsleden hierover met elkaar in gesprek te gaan door elkaar te schrijven.

Door Ernst Bron, Tjalling Vonk en Theo Krins

✉ **Ernst Bron**

Maandag 24 februari, 17:57

Beste Tjalling en Theo, enige tijd geleden was ik voor het eerst werkzaam bij mijn werkgever in Utrecht. Opeens hoorde ik daar de islamitische gebedsoproep galmen. Ik werd in het Arabisch ongevraagd geconfronteerd met de mededeling dat er geen god is dan de god van de islam, en dat Mohammed zijn boodschapper is. Ik kreeg het er koud van. Zeker toen ik begreep dat steeds meer moskeeën - er zijn er ruim 500 in Nederland - overgaan tot een versterkte gebedsoproep. Ik ervaar de gebedsoproep als kwetsend. Immers, het offer van Jezus Christus wordt ontkend. Het staat iedereen vrij, gelukkig, om dit te ontkennen. Maar moet deze boodschap ongewild mijn privédominon binnenkomen als ik bijvoorbeeld in de buurt van een moskee woon? Wat mij betreft niet!

✉ **Tjalling Vonk**

Dinsdag 25 februari, 14:14

Beste Ernst en Theo, in diverse steden klinkt naast de kerkklok inderdaad ook de traditionele gebedsoproep vanuit de moskee. Uiteraard slechts een paar minuten op vrijdag en binnen de afgesproken decibelgrens. Keurig volgens de plaatselijke regels. Rotterdamse omwonenden halen hun schouders erover op. Ze horen het nauwelijks, het boeit ze vaak niet. Maar toch, het is hoorbaar. Religie laat zich niet achter de voordeur terugdringen. Het maakt onderdeel uit van de publieke ruimte. Dat zouden sommige 'liberale' landgenoten graag anders zien. Maar religie is niet privé. Ik zeg dan ook: val mij er maar mee lastig. Ook al krijg je het er koud van, het herinnert je eraan dat religie relevant is in de stad. En dat motiveert om daarover het contact en de confrontatie te blijven zoeken.

✉ **Theo Krins**

Dinsdag 25 februari, 22:40

Beste Tjalling en Ernst, we leven in een post-christelijke samenleving. Dat vormt de basis van ons bestaan in Nederland. In deze samenleving kennen we al heel lang het geluid van kerkklokken. Daar zit niet dwingend aan, er wordt niets geroepen. Een oproep door de moskee gaat veel verder. Deze roept concreet - bijna dwingend - op tot gebed, en dan ook nog eens in een voor ons onverstaaibare taal. De oproep stelt dat er geen god is

PERSONALIA
Ernst Bron is fractievoorzitter van de ChristenUnie-fractie in Zeewolde.

Tjalling Vonk is fractievoorzitter van de ChristenUnie/SGP-fractie in Rotterdam.

Theo Krins is fractievoorzitter van de ChristenUnie-fractie in Gouda.

behalve Allah, en roept op om tot hem te bidden. Ik heb hier heel veel moeite mee. Laten we godsdienstvrijheid koesteren, maar elkaar daarbij ook durven aanspreken. We moeten het elkaar niet of zo min mogelijk ongemakkelijk maken. In Gouda is dat gelukt! In goed overleg met de moslimgemeenschap hebben we afgesproken dat ze geen oproep tot gebed doen en daar ben ik blij mee.

✉ **Tjalling Vonk**

Zaterdag 29 februari, 15:02

Beste Theo en Ernst, dat is een mooi voorbeeld uit Gouda. Maar dat lukt niet altijd. Moskeebesturen wisselen en in steden waar al 20 jaar een gebedsoproep plaatsvindt zal zo'n gesprek een andere uitkomst hebben. Zou je dan terug willen vallen op een verbod vanuit de overheid, Theo? We kunnen elkaars boodschap niet altijd goed verdragen, maar dat wil natuurlijk niet zeggen dat we geen boodschap aan elkaar hebben. In Rotterdam is er het platform Religie en Levensbeschouwing waarin diverse religies de dialoog met elkaar voeren. Het gesprek over kerkklokken en gebedsoproepen kun je daar ook voeren. Daar vind je begrip voor elkaars positie. En je leert er samen optrekken, bijvoorbeeld als gesprekspartner van de overheid. Heel relevant voor een stad waarin elke religie een kleine minderheid is geworden.

✉ **Ernst Bron**

Zondag 1 maart 2020, 21:36

Beste Tjalling en Theo, binnen de christelijke traditie past het om het de ander zo min mogelijk ongemak te bezorgen. Omroepen dat Allah 'de enige god' is,

en ook 'de grootste god', is feitelijk een belediging voor andere gelovigen. Ik ben benieuwd, Tjalling, of je hetzelfde over de gebedsoproep zou denken als de oproep zich niet tot één keer op de vrijdag zou beperken, maar meerdere keren per dag klinkt. Waar ligt de grens? Ik zou zelf graag de vrijheid willen hebben om, in ieder geval binnen mijn privédominon, gevrijwaard te blijven van deze oproep. Als deze garantie alleen te geven is door een verbod vanuit de overheid dan zij dit zo. Natuurlijk is het goed de religieuze dialoog te voeren. Ik zie dit echter los staan van de versterkte gebedsoproepen waar we het nu over hebben.

✉ **Tjalling Vonk**

Woensdag 4 maart 2020, 22:43

Beste Ernst en Theo, ook ik ervaar dat de gebedsoproep schuurt, maar ik verdraag het wel. Sterker nog, ik word er door uitgedaagd. Natuurlijk zijn er grote verschillen tussen een kerkklok en een gebedsoproep vanaf een minaret. Maar er zijn ook overeenkomsten: beide klinken op sommige plekken wekelijks, omwonenden reageren er vaak gelijk op en - *last but not least* - in de wet op de openbare manifestaties worden ze gelijk behandeld. Daarbij geldt wat mij betreft: als omwonenden last ervaren dan ga je in gesprek en pas je eventueel de praktijk aan. Die dialoog is dus niet maar iets voor erbij. Het is de kern. Liever een gebedsoproep met een goede dialoog dan een verbod zonder dialoog.

✉ **Theo Krins**

Woensdag 11 maart 2020, 23:42

Beste Tjalling en Ernst, dat een gebedsoproep en kerkklokken volgens de wet

gelijkgeschakeld zijn moet ik inderdaad als een gegeven beschouwen. Maar als christenpoliticus zie ik het principieel anders. Een gebedsoproep ademt intolerantie en past niet in een post-christelijke samenleving. Als de gebedsoproep realiteit zou zijn in Gouda, zou ik me inzetten om dit te stoppen. Ik weet dat ik dan geen wettelijke mogelijkheid heb om tot een verbod over te gaan. Een verbod is op zo'n teer punt bovendien ook niet bevorderlijk voor een vreedzaam samenleven. En dus zou ik dat doen via de dialoog. Maar die dialoog moet dan geen slap aftreksel opleveren van ieders oorspronkelijke opvatting. Echt goede gesprekken heb je mijns inziens als je helder maakt wat voor jou een brug te ver is. En dus zeg ik: liever een dialoog die leidt tot geen islamitische gebedsoproep dan een dialoog die alles maar accepteert als een gegeven.

✉ **Ernst Bron**

Zaterdag 14 maart 2020, 21:24

Beste Theo en Tjalling, ik zou een dialoog met als uitkomst dat gebedsoproepen worden toegestaan inderdaad ook niet beoordelen als een goede dialoog. Kennelijk heeft men dan geen boodschap aan mijn bezwaren gehad. Als ik het goed heb is de mogelijkheid tot een versterkte oproep tot gebed in 1986 opgenomen in de Wet openbare manifestaties. Gerrit Jan van Otterloo, Kamerlid voor de PvdA, diende toen een amendement in dat dit mogelijk maakte. Ik betwijfel dus dat er geen mogelijkheden zijn om de versterkte gebedsoproepen te verbieden zonder aan de godsdienstvrijheid te tornen. Godsdienstvrijheid bestond ook al voordat het amendement werd ingediend. Dialoog is mooi, maar misschien moet je juist bij

zo'n gevoelig onderwerp duidelijke kaders hebben wat wel en niet kan.

✉ **Tjalling Vonk**

Woensdag 18 maart 2020, 13:34

Beste Ernst en Theo, kenmerk van een goede dialoog is dat we bereid zijn ons op onze eigen oordelen te laten bevragen. De uitkomst staat dus nooit op voorhand vast. Sterker nog, ik geloof dat een goede dialoog altijd een verandering bij beide partijen teweegbrengt. Dus op voorhand stellen dat een dialoog slecht is bij een bepaalde uitkomst kan niet in mijn beleving. Inderdaad, een post-christelijke tijd stelt ons voor nieuwe vragen over de inrichting van onze samenleving en publieke ruimte. Als christelijke minderheid moeten we daarbij opboksen tegen een sterke mainstream die religieuze geluiden niet wil horen. Die zullen alles wat we de ene religie verbieden ook direct willen opleggen aan andere religies. Dus we krijgen deze nog als een boemerang terug. Als je wilt dat het christelijke geluid niet uit de publieke ruimte wordt verbannen moet je ook accepteren dat er ook andere, onwelgevallige geluiden in de publieke ruimte te horen zijn. Dat schuurt, maar is wat mij betreft beter dan stilte. Zeker als die stilte via een verbod is opgelegd.

✉ **Theo Krins**

Zaterdag 21 maart 2020, 22:18

Beste Tjalling en Ernst, de uitspraak dat een goede dialoog altijd bij beide partijen een verandering teweegbrengt vind ik te stellig. Daarin proef ik een soort versmelting van overtuigingen. Juist dan houdt je een stilte over, vrees is. Dan luidt er helemaal niks meer, geen gebedsoproep

en ook geen kerkklokken. De komst van een multiculturele of pluriforme samenleving betekent voor mij niet dat je om het behoud van eigen vrijheid anderen zogenaamd vergelijkbare privileges moet gunnen. Een gebedsoproep is iets wezenlijk anders dan het luiden van kerkklokken. Laat dit verschil in betekenis ons uitgangspunt blijven. Ik pleit niet voor een verbod en vrees daarom ook niet voor een boemerangeffect. Ik zet in op het kernachtig benoemen van essentiële verschillen.

✉ **Ernst Bron**

Woensdag 25 maart 2020, 15:37

Beste Theo en Tjalling, het is ook mijn overtuiging dat het luiden van

kerkklokken en de gebedsoproep wezenlijk van elkaar verschillen. Ze kunnen daarom ook verschillend worden beoordeeld. Wellicht zullen moslims in voorkomende gevallen aanvoeren dat er met twee maten wordt gemeten, maar dat is onterecht. We moeten daar niet zo bang voor zijn en vasthouden aan wat voor ons belangrijk is. Als dat in een goede dialoog kan is dat prima. Ik durf echter wel te voorspellen dat er steeds meer gevallen komen die niet in een goede dialoog zijn te beslechten. Wat doen we dan? Ik zou dan de instrumenten willen hebben om de gebedsoproep tegen te houden.

Told you so, Gert-Jan. Artikel 36...

Religie dreigt publieke debat exclusief te maken

In mijn functie als voorzitter van het Humanistisch Verbond laat ik me wel eens uit over de verhouding tussen religie en het publieke domein. Dat doet bij de meer orthodoxe gelovigen op voorhand soms de wenkbrauwen al fronsen. Als voorzitter van het Humanistisch Verbond – toch de organisatie van de mensen die een niet-godsdienstige levensbeschouwing hebben – word je al snel *geframed* als tegenstander van religieuze uitingen in het publieke domein. Maar dat ligt genuanceerder.

Door Boris van der Ham

Status aparte | Humanisten zijn voor de vrijheid van meningsuiting. Dus als iemand een religieuze opvatting heeft, dan mag er maar weinig in de weg staan om die mening ook te uiten. Humanisten zijn ook voor vrijheid van geweten. Zoals ik in het openbaar Shakespeare of Spinoza kan citeren, zo is een citaat uit de Bijbel of de Koran ook gerechtigd te worden aangehaald. Humanisten zijn bovendien voor het recht op vereniging en demonstraties. Als je openbare manifestaties wilt organiseren, moet het dus niet uitmaken of dat de EO-jongierendag is, of een groot benefietconcert voor Amnesty International.

Voor mij als humanist is wel een voorwaarde dat daarin alle mensen gelijk worden behandeld. Gelukkig gaat dat heel vaak goed in Nederland, maar helaas niet altijd. Soms blijkt een religieuze levensbeschouwing een juridische status aparte te hebben ten opzichte van niet-religieuze levensbeschouwing. Dat gebeurt bijvoorbeeld als religies mogen afwijken van wet- en regelgeving, puur omdat ze zich 'religieus' noemen. Dat gebeurde in het verleden bijvoorbeeld toen publiek-gefinancierd godsdienstig onderwijs leraren mochten weigeren, op grond van hun huwelijkse staat of seksuele geaardheid. Ook kon tot begin jaren '90 het orthodox onderwijs zich onttrekken aan het examineren van de evolutietheorie. De afwijkende behandeling zien we nu nog steeds bij het toestaan van bijvoorbeeld bij onverdoofd ritueel slachten en het besnijden van baby's zonder medische noodzaak.

Ook informeel wordt religie op allerlei momenten die status aparte toegekend. In het maatschappelijk debat lijkt het zo te zijn dat wanneer het over normen en waarden gaat, er vrijwel exclusief naar godsdienst wordt gekeken. Toen de vrijzinnige VPRO een aantal jaar geleden een programma maakte over inspiratie en zingeving, haalden ze alle soorten religies naar de studio. Zelfs de kleinste sub-stroming werd geïnterviewd. Maar er kwam niemand met een niet-godsdienstige levensbeschouwing aan het woord. En, actueler nog, ook in de eerste weken van de coronacrisis was er veel aandacht voor allerlei kerkelijke initiatieven rond eenzaamheid, maar slechts weinig aandacht voor een veelvoud aan seculiere initiatieven. Of het nu bestuurlijke of journalistieke luiheid of verlegenheid is, het is in ieder geval opvallend dat de blik niet breder gaat.

AUTEUR
Boris van der Ham is voorzitter van het Humanistisch Verbond, speelt als acteur in films en theater en bekleed diverse bestuurlijke functies. Van 2002 tot 2012 was Van der Ham Kamerlid voor D66.

Wig tussen mensen | Het is niet alleen opvallend, het is ook jammer omdat daarmee het publieke debat over moraliteit, spiritualiteit en zingeving iets exclusief religieus' kan krijgen. Sterker nog, de laatste tijd krijgt het publieke debat zelfs iets exclusief christelijks. Kijk naar de opkomst van conservatief-nationalistische stromingen. Hoewel de aanhangers zeker niet allemaal zelf godsdienstig zijn, wordt door hen beweerd dat onze vrije en democratische samenleving gebaseerd is op joods-christelijke waarden. Soms wordt zelfs in een adem gesteld dat de gelijkwaardig tussen man en vrouw, tussen hetero en homo, tussen satire en kritisch denken, en zelfs de vrijheid van godsdienst en levensbeschouwing allemaal rechtstreeks afkomstig zouden zijn van die joods-christelijke achtergrond. Intussen wordt dit gebruikt om een wig te drijven tussen autochtone Nederlanders en mensen die uit andere culturen afkomstig zijn. De 'joods christelijke identiteit' is een middel om het publieke debat op te eisen.

Het claimen van onze vrijheden als een puur joods-christelijke erfenis is geschiedvervalsing. De werkelijkheid is immers veel complexer. Het feit dat er nu vrijheid en democratie is, is juist te danken aan diverse overwinningen op religieuze opvattingen. Om nu achteraf te beweren dat het huidige punt in de geschiedenis een rechtstreeks gevolg is van de oer-kernwaarden van het christen- en jodendom, doet onrecht aan al die moedige mannen en vrouwen – ook gelovigen - die voor onze vrijheid en gelijkwaardigheid hebben moeten vechten. Er zijn vele externe factoren, en allerlei

oude en nieuwe denkers, aan wie onze huidige samenleving schatplichtig is.

Tien geboden | Deze onkritische houding ten opzichte van religie leidt vaak tot gemakzuchtige beweringen. De meest populaire is bijvoorbeeld dat de joods-christelijke tien geboden de basis zouden zijn van goed samenleven, en nog steeds actueel zouden zijn in ons strafrecht. Een eenvoudige blik op die tien geboden leert dat we op een aantal belangrijke punten – gelukkig – afwijken. Zo stelt het eerste gebod dat er maar één God is. Dat gebod is al meteen in strijd met een fundament van onze politieke ordening: je bent immers vrij om te geloven wat je wilt. Of het nu het bestaan van één God is zoals christenen, van meerdere goden zoals hindoes, of van geen enkele zoals atheïstische-humanisten.

Het tweede gebod is dat je geen afbeeldingen van God mag maken. Dat is in strijd met onze wetgeving rond de vrijheid van meningsuiting. Ook staat er dat je geen onaardige dingen over God mag zeggen – een blasfemieverbod – en ook dat mag in Nederland wel. Sterker nog: veel Nederlandse christenen strijden in orthodox-islamitische landen voor het afschaffen van blasfemieverboden omdat daarmee afvalligen en christenen worden berecht. Verder hebben we in Nederland geen strikte zondagsheiliging meer, en is er geen verbod op echtscheiding. Vijf van de tien geboden zijn dus – anders dan vaak gedacht wordt – in tegenspraak met de manier waarop we onze samenleving nu inrichtten.

Daar komt bij dat de overige geboden (niet doodslaan, niet stelen, etc.) niet exclusief zijn toe te schrijven aan een enkele godsdienstige stroming. In alle samenlevingen, ook al veel vroeger dan de joodse, waren die afspraken al gewoon. Het zijn derhalve geen puur religieuze waarden, maar menselijke waarden.

Vrije samenleving | Menselijke waarden, daar is het mij om te doen. In het debat over de toekomst van Nederland is het niet vruchtbaar als gelovigen of ongelovigen, vrijzinnigen of orthodoxen 'de' moraal of 'de' publieke ruimte voor zich opeisen. Ook is het niet goed als religie een status aparte vraagt, of wil handhaven. Door menselijke waarden als gelijkwaardigheid, individuele vrijheid en verantwoordelijkheid niet te claimen als 'eigendom' of 'erfgoed' van een bepaalde stroming, worden die waarden wat ze feitelijk zijn: dienend aan iedereen. Voor humanisten, agnosten en atheïsten, en voor alle soorten christenen en moslims. Dus niet alleen voor mensen die toevallig in Nederland wonen, maar ook voor medemensen in de rest van de wereld.

En ja, dat heeft tot op zekere hoogte ook consequenties voor religie in de publieke ruimte in Nederland. Nee, gezichtsbedekkende kleding in een openbare winkel is dan niet toegestaan, net zoals voor iedereen. Nee, een religieus gebouw mag niet afwijken van het bestemmingsplan of de geluidsnormen puur 'omdat het religieus is'. En ja, ook rond onverdoofd slachten van dieren en onnodige medische ingrepen bij baby's kan niet zomaar van de voor iedereen geldende afspraken worden afgeweken onder het mom van

religie. Het debat daarover moet in ieder geval kunnen worden gevoerd.

Opvattingen uiten over elkaars gedachten en principes hoort bij een vrije samenleving, hoe confronterend dat soms is. Het betekent dat je je kinderen weliswaar jouw eigen religieuze of levensbeschouwelijke visies kan meegeven, maar dat school daar niet automatisch een hermetisch verlengstuk van kan zijn. Ook jouw kind heeft het recht, net als jijzelf, een eigen visie op het leven te ontwikkelen, zelfs als dat op punten afwijkt van het jouwe. Die fundamentele individuele vrijheid zal soms schuren, maar dient uiteindelijk de gelijkwaardigheid van ons allen.

Gezamenlijke ruimte | Een belangrijke voorwaarde bij een gezonde samenleving is dat het morele debat over publieke waarden überhaupt wordt gevoerd. Daarin kunnen humanisten en orthodoxe christenen, zoals bij de ChristenUnie, elkaar zelfs op grote hoogte aanvullen. Hoewel we misschien andere uitgangspunten en inspiratiebronnen hanteren, hoeven humanisten en christenen - en andere gelovigen - elkaar in ieder geval niet te overtuigen waarom het debat over ethiek, levensbeschouwing en andere immateriële kwesties nuttig is. In deze gejaagde tijd, is het gezamenlijk claimen van debatruimte en aandacht voor deze zachte waarden, al een mooi gemeenschappelijk doel. De morele ongeletterdheid van het publieke debat verdient een offensief. Vrijheid en gelijkwaardigheid verdienen verdieping.

Verdiepen.

Jonas Slaats | *Religie herzien. Voorbij het wij-zij denken van seculier versus religieus*
Antwerpen: Davidsfonds, 2020 | 192 pagina's

Het begrip religie is aan veel misverstanden onderhevig. En dat bemoeilijkt het samenleven tussen gelovigen en niet gelovigen onnodig. Dat is de stelling van filosoof en theoloog Jonas Slaats. Aan de hand van voorbeelden uit diverse religieuze tradities laat hij zien dat veel vooronderstellingen over religie niet kloppen. Tevens laat Slaats zien dat zogenaamd neutrale wetenschappelijke ideeën zelf religieuze trekken kunnen krijgen. Zo laat Slaats zien dat religie en seculier denken dichter bij elkaar liggen dan ze beiden zouden willen geloven.

VNG / Ministerie van BZK | *Tweeluik Religie en publiek domein. Handvatten voor gemeenten over de scheiding tussen kerk en staat* | Den Haag: VNG, 2020 | 46 pagina's

Religie en het publieke domein is een thema dat leidt tot allerlei praktische vraagstukken. Zo nu en dan geven de Vereniging Nederlandse Gemeenten en het Ministerie van BZK een boekje uit om hieraan tegemoet te komen: het Tweeluik. Deel I van het tweeluik geeft info over de geldende wetgeving, en legt uit op welke manier de gemeente en religieuze instellingen eigenlijk met elkaar van doen kunnen hebben. Deel II geeft 'good practices' voor verschillende situaties in het gemeentelijk domein.

Herman Paul | *Shoppen in advent. Een kleine theorie van secularisatie*
Utrecht: Kokboekencentrum, 2019 | 144 pagina's

Waar komt secularisatie eigenlijk vandaan? Hoogleraar secularisatiestudies Herman Paul keert deze vraag om en komt dan op een verrassende conclusie. Waar gaat secularisatie eigenlijk naartoe? Kort door de bocht: naar de winkelstraat. Consumentisme is volgens Paul één van de belangrijke substituu-religies van onze tijd. Het menselijk verlangen gaat uit naar 'shoppen' in plaats van 'advent'. Daarom gaat Paul op zoek naar de deseculariserende krachten van het adventsverlangen. Geloof blijkt zodoende een oefening in verlangen.

Ruud Koopmans | *Het vervallen huis van de islam. Over de crisis in de islamitische wereld.*
Amsterdam: Prometheus, 2019 | 288 pagina's

Hoe kan het dat de islam zo vaak in het verdomhoekje zit? Ruud Koopmans, hoogleraar sociologie en migratie aan de Berlijnse Humboldtuniversiteit, beantwoordt deze vraag met een stevige wetenschappelijke analyse. Hij laat zien dat zowel in landen met moslimmeerderheden als in landen met moslimminderheden moslims te kampen hebben met maatschappelijke achterstand en gebrekkige emancipatie. Koopmans wijt dit aan het moslimfundamentalisme, en gaat daarmee in tegen de gebruikelijke idee dat de achterstand vooral sociaaleconomisch te verklaren valt.

Yvonne Zonderop | *Ongelofelijk. Over de verrassende comeback van religie*
Amsterdam: Prometheus, 2018 | 168 pagina's

Religie was toch langzaam aan het verdwijnen? Dat was althans het beeld dat Yvonne Zonderop, journalist voor onder andere de Volkskrant en de Groene Amsterdammer, overgehouden had aan de tijd waarin ze opgroeide. Niets blijkt minder waar. Het valt haar op dat jongeren vrijer over geloof spreken dan hun ouders en dat ook in de politiek geloof terug is van nooit weggeweest. Deze verrassende comeback is reden voor haar om ervoor te pleiten religie weer serieus te nemen als betekenisvol voor de maatschappij.

Boeken.

- 38 Hoe het christendom het Westen vormde
Recensie: *Heerschappij*
- 40 Het heilige van de samenleving
Recensie: *Waarom tolerantie niet de hoogste waarde kan zijn*
- 42 De stad als opstand tegen God
Recensie: *De grote stad*
-

Hoe het christendom het Westen vormde

Door Robbert-Jan van de Werken

Tom Holland
Heerschappij. Hoe het christendom het Westen vormde
Vertaling van *Dominion. The making of the Western mind* (2019) door Ed van Eeden en Edwin Krijgsman
Athenaeum, 2020
640 pagina's

“Christenen heb je in verschillende soorten: katholieken, protestanten, agnosten, atheïsten. Allemaal, op hun manier, volgelingen van Jezus”, aldus Thierry Baudet. In *Heerschappij* werkt Tom Holland deze stelling verder uit. Holland beweert dat het christendom het Westen zo doordrenkt heeft, dat zelfs de meest verstokte atheïst zich beroept op christelijke ideeën. Hoe kon het christendom zo'n invloed verkrijgen? Om deze vraag te beantwoorden stapt Holland met zevenmijlslaarzen door de geschiedenis van het Westerse christendom, opgedeeld in Oudheid, Christenheid en Moderniteit.

Het deel over de Oudheid schetst de context van heidendom en jodendom waarbinnen Paulus zijn entree maakte in het Westen en de radicaliteit waarmee het christendom deze context transformeerde. Het meest prangende voorbeeld van die transformatie is de gelijkwaardigheid die het christendom introduceerde. In de Romeinse klassenmaatschappij was de uitspraak “Daarin is noch Jood noch Griek; daarin is noch dienstbare noch vrije; daarin is geen man en vrouw; want gij allen zijt één in Christus Jezus” als een vloek in de kerk. Een andere belangrijke

innovatie was de verschuiving van wetgeving naar geweten. Hoewel Paulus vanuit zijn Joodse achtergrond goed bekend was met religieuze wetten, verkoos hij een wet geschreven in het hart. Holland benoemt meer van dergelijke veranderingen, variërend van de verheffing van het zwakke en arme tegenover het machtige en rijke, tot en met de scheiding van het seculiere en het sacrale domein. Tegelijkertijd signaleert Holland in al deze transformaties spanningen. In hoeverre is het bijvoorbeeld mogelijk gelijkwaardigheid te belijden terwijl men vasthoudt aan intrinsieke verschillen tussen man en vrouw? En wat is de rol van de kerk als het eigen geweten leidend is?

In het gedeelte over de Christenheid beschrijft Holland hoe het christendom, uitgegroeid op de ruïnes van het Romeinse Rijk, alle aspecten van het leven kwam te beheersen. Daarbij bleven vroegere innovaties de toon zetten. De scheiding tussen het seculiere en sacrale werd bijvoorbeeld zichtbaar in de verhoudingen tussen kerk en staat. Evenzo werd de waardering voor het zwakke en arme zichtbaar in het groeiend aantal mensen dat alle bezit afzwoer. Met de uitbreiding van het christendom werden echter ook de al beschreven spanningen sterker. Het meest treffende voorbeeld hiervan is de Reformatie, als conflict over de positie van het eigen geweten tegenover de kerkelijke leer.

Ten slotte wordt de Moderniteit behandeld, waar Holland laat zien hoe de dominante positie van het christendom werd afgebroken. Tegelijkertijd laat hij zien dat de denkers en bewegingen in de voorhoede van deze ontwikkeling zich onmogelijk los konden maken van hun christelijke

wortels. Terwijl men in de Franse Revolutie kerken sloopte en geestelijken uitmoordde, was men afhankelijk van christelijke ideeën over de waarde van de ‘verworpenen der aarde’. Ook vandaag de dag is dit fenomeen volgens Holland zichtbaar. Zo zien sommigen in de MeToo-beweging het christendom als belichaming van het patriarchaat. Tegelijkertijd, stelt Holland, is de MeToo-beweging juist geënt op christelijke ideeën over de waardigheid van mensen, waarbij de mens niet louter als middel tot seksueel genot gebruikt mag worden. Uit deze en andere voorbeelden concludeert Holland dat het christendom nog overal zijn sporen nalaat. Gewild of ongewild wordt dit christelijke klimaat door iedereen in het Westen ingeademd.

Heerschappij is een uitzonderlijk boek dat de invloed van het christendom op het Westen verklaart. Voor de christelijke lezer biedt het echter vooral ongemak. Heidense filosofen als Plato en Aristoteles vormden de basis waarop het christendom verder bouwde. Tegelijkertijd maakte het christendom dit heidendom irrelevant. Evenzo schetst *Heerschappij* een beeld van de moderne Westerse wereld die uitgroeide op de basis van het christendom terwijl het dat christendom intussen krachteloos maakt. Dat beeld doet pijn, maar roept ook op tot actie. Aan christenen de taak de christelijke invloed meer dan een verleden te laten zijn.

Het heilige van de samenleving

Door Alex ten Cate

Marin Terpstra en Theo de Wit
Waarom tolerantie niet de hoogste waarde kan zijn. Over de omgang met heilige zaken.
Damon, 2019
297 pagina's

Hoeveel ruimte is er voor verschil in onze samenleving? En wat als de verschillen toenemen? Een pluralistische samenleving moet balanceren tussen uitersten. Het ene uiterste is een 'waarheidsregime' waarin grondbeginselen die niet ter discussie mogen staan, bepalen wat je wel en niet mag vinden. Het andere uiterste is onbegrensde onverschilligheid onder het mom van 'tolerantie'. Hoe behouden we de juiste koers?

In *Waarom tolerantie niet de hoogste waarde kan zijn* gaat het over deze vragen. Auteurs Marin Terpstra en Theo de Wit stellen dat tolerantie op zichzelf geen norm is, maar dat dit begrip slechts de bandbreedte beschrijft waarbinnen van een bepaalde norm kan worden afgeweken. De norm zelf wordt ontleend aan iets hogers: iets wat voor een samenleving heilig is.

Dat heilige is ondanks de voortschrijdende secularisering namelijk niet verdwenen. Zo zou je democratie en rechtsstaat kunnen beschouwen als functionele opvolger van het laatste oordeel - of preciezer, als de continue opschorting daarvan. Omdat democratie en rechtsstaat steeds aan bijstelling

onderhevig zijn, blijft een 'dag der wrake' uit. Evenzo geldt dat de *vox populi* fungeert als 'de stem' (*haShem*) die tot ons spreekt. Deze stem spreekt nog steeds van zaken die boven de relativering zijn verheven. Denk bijvoorbeeld aan hoe wij denken over 'de' Nederlandse identiteit, of over 'universele' mensenrechten.

Terpstra en De Wit begeven zich met deze analyses op het terrein van de politieke theologie, zoals die door Plato is gemunt in zijn *Politeia*. Plato zoekt in dit boek een verhaal over de goden dat zou kunnen fungeren als fundament voor een vredige en welvarende samenleving van mensen. Dat roept een spanningsveld op. Want hoe kunnen mensen nog vrij zijn in een politieke orde waar iedereen 'gebonden' is door een gezamenlijk stichtingsverhaal? Twijfelen aan dat stichtingsverhaal staat dan immers gelijk aan twijfelen aan de politieke orde zelf.

De auteurs wijzen hiervoor een interessante richting met het begrip 'reflectieve ritualiteit'. Dit wordt uitgelegd aan de hand van twee begrippenparen. Het ene begrippenpaar is het onderscheid tussen orthodoxie en orthopraxie. Onze overtuigingen (*doxa*) kunnen verschillen van de geldende praktijk (*praxis*). "De wet die geldt, dwingt slechts tot navolging, niet tot instemming", vatten Terpstra en De Wit samen. Het denken en spreken blijft vrij.

Het andere begrippenpaar is het onderscheid tussen waarheid (*veritas*) en eerbied (*pietas*). Het gaat er niet om of we de stichtingsverhalen van onze samenleving per se geloven, maar of we deze respecteren. "Om tot samenleven te komen moeten we *doen* alsof het krachtenveld bestendige vormen,

dat wil zeggen maatschappelijke instellingen, kent die slechts duurzaam voor vrede en welvaart zorgen wanneer ze gezag hebben."

Reflectieve ritualiteit betekent dus enerzijds eerbiediging van een gezamenlijk 'heilige' zaak zoals de democratie, de rechtsstaat of onze gedeelde geschiedenis. Anderzijds betekent het ook de mogelijkheid om die ter discussie te stellen en er anders over te denken.

Ter verduidelijking kan je denken aan de Gouden Eeuw. Reflectieve ritualiteit kan een manier bieden om bijvoorbeeld de functie van de Gouden Eeuw in de vorming van de Nederlandse identiteit te erkennen en tegelijk vrij te kunnen denken en spreken over haar schaduwzijden.

Zelf proberen Terpstra en De Wit ook te balanceren tussen uitersten. In hun roep om pietas zijn zij kritisch op de onbegrensde vrijheid van meningsuiting. Dit lijkt vooral te refereren aan islamkritiek. Daarbij mis ik de reflectie op de uitwassen van de orthodoxe islam zelf, die de scheiding tussen hemelse waarheid en aards recht - en daarmee de ruimte voor reflectieve ritualiteit - juist principieel verwerpt.

Voor de ChristenUnie zie ik dit boek als mooie basis voor gesprek over welk verhaal van Nederland wij willen vertellen, en wat onze politieke theologie is. De paradox van christelijke politiek kon wel eens zijn dat juist als we vasthouden aan de 'universele' waarheidsclaim dat het Koninkrijk van God 'niet van hier' is en dat dit Koninkrijk niet met middelen van hier gerealiseerd kan worden, we de leefbare ruimte voor verschil hier op aarde maximeren.

De stad als opstand tegen God

Door dr. Teunis Brand

Jacques Ellul
De grote stad.
Een bijbels perspectief
Vertaling van *Sans Feu, ni Lieu*
(1975) door Marianne van Reenen
Skandalon, 2020
272 pagina's

Nadat Kaïn zijn broer Abel dood sloeg, werd hij door God vervloekt. Dolend moest hij over de aarde gaan. Kaïn berustte daar niet in, maar bouwde een stad. Dit verhaal zet de toon over de stad in de Bijbel. De stad, aldus de Franse socioloog, jurist en theoloog Jacques Ellul, is het ultieme symbool van de opstand van de mens tegen God, en van zijn wens om autonoom te zijn.

In Nederland kennen we de naam van Ellul vooral vanwege zijn sociologische werk over techniek. Hij heeft echter ook veel theologische boeken geschreven, waarvan *De grote stad* een van de bekendste is. Het werd grotendeels in de nadagen van de Tweede Wereldoorlog geschreven, verscheen in 1970 en werd onlangs naar het Nederlands vertaald.

Ellul vestigt er de aandacht op dat er in de Bijbel niet zomaar wat losse opmerkingen over de stad gemaakt worden. Er ontwikkelt een lijn die begint bij de stad die Kaïn bouwde en die uitloopt op het neerdalen van het hemelse Jeruzalem. Die lijn loopt van veroordeling naar vrijspraak.

Voor Ellul is de stad bij uitstek het werk van de mens. In zijn steden wil de mens laten zien wie hij is: een autonoom schepper die in staat is de wereld te beheersen. Daarom noemt Ellul de stad ook een 'tegenschepping': geboren uit opstand tegen God. Hoewel de stad het werk is van de mens, blijkt ze een macht te vormen die de menselijke macht te boven gaat. De stad wordt een zelfstandige geestelijke macht, die uit is op de vernietiging van de mens. Omdat de stad en 'de mens van de stad' beheerst worden door een macht die zich verzet tegen God, treft het oordeel de stad. En inderdaad, veel oordeelsprofetieën richten zich tegen steden: Tyrus, Sodom, Babel. Wat dan te denken van Jeruzalem, de stad door God gekozen? Ellul wijst erop dat ondanks die uitverkiezing, Jeruzalem het kwalijke karakter van de stad behoudt. Was niet Jeruzalem de stad die profeten doodde? Het was de stad waarover Jezus voor Zijn dood profeteerde dat er niet één steen op de andere zou blijven. Eens een stad, altijd een stad.

God plaatste de mens bij de schepping in een tuin maar de mens wilde een stad. Aan die wens geeft God toe in de nieuwe schepping. Hij buigt zich in Zijn genade naar de mens toe: de mens krijgt zijn stad. Dit keer geen onafhankelijke en 'godloze' stad, maar juist een stad waarin God 'alles en in allen' is. Zo treft de stad niet alleen veroordeling maar ook vrijspraak en zo krijgt het werk van de mens een plaats in de herschepping, door het oordeel heen.

Ellul bespreekt de vraag of we het Bijbelse spreken over de stad symbolisch moeten opvatten. Zijn de oordeelsprofetieën

bijvoorbeeld echt gericht op steden of staan die steden 'slechts' symbool voor de mensen en hun zonden? Uiteraard wil Ellul niet zeggen dat de stenen en de huizenblokken worden veroordeeld. Toch is de stad is niet 'slechts' een symbool; de stad is uiting van opstandige machten en de zonde 'vanwege haar essentiële relatie met alles wat God veroordeelt'.

De stijl van Ellul is buitengewoon scherp. Wie zijn boeken leest zal zich regelmatig achter de oren krabben en zich afvragen of het echt allemaal zo erg is. Hoewel Ellul soms meer in de teksten over de stad leest dan mijn lekenoog zou doen, is de lijn die hij opdiept verrassend consistent met de Bijbelse gegevens.

Wat heeft dit werk van Ellul ons te zeggen? Moeten christenen zich terugtrekken op het platteland en zich afkeren van de zondige stad? Geenszins. We moeten ons volgens Ellul zelfs inzetten voor de bloei van de stad (en in het verlengde daarvan de staat) vanuit het geloof dat haar geestelijke macht in Christus gebroken is. Bij die inzet moeten we ons echter geen al te grote illusies maken over verbetering en vooruitgang. Het nieuwe Jeruzalem is tenslotte het werk van God zelf.

Gesignaleerd.

Slavoj Žižek | *Pandemie. Hoe corona de wereld verandert*
Maastricht: Pen Producties, 2020 | 152 pagina's

De coronacrisis is nog in volle gang, maar Žižek's boek over dit thema ligt al – vertaald en wel – in de Nederlandse boekhandel. De man die sneller schrijft dan zijn schaduw laat zijn gedachten gaan over de paradoxen van corona. Wie liefde wil tonen houdt afstand, zuinige overheden geven miljarden uit en toiletpapier was even het nieuwe goud. Wat betekent dit voor onze samenleving en politiek?

Stevo Akkerman | *Wat is dan goed? Prangende vragen over goed en kwaad, en alles daar tussenin* | Rotterdam: Lemniscaat, 2019 | 192 pagina's

Journalist Stevo Akkerman ging voor *Trouw* met een reeks mensen in gesprek over Het Goede. Wat is nu goed? Een immer actuele vraag. Wie ergert zich niet aan de hamsteeraars? Wie voelt geen ongemak bij belastingontwijkende multinationals die om staatssteun aankloppen? Akkerman wenste eerder al de terugkeer van de moraal. Dit boek is daarnaar een open zoektocht.

Paolo Giordano | *In tijden van besmetting*
Amsterdam: De bezige bij, 2020 | 80 pagina's

Nog meer corona. De auteur van de populaire roman *De eenzaamheid van de priemgetallen* schrijft in non-fictie over de crisis die ons in de greep houdt. Deze leert ons volgens Giordano dat we op allerlei manieren verbonden zijn met elkaar. Dat leert ons inzien dat we de hele mensheid als één samenleving moeten beschouwen, en daar ons handelen op af moeten stemmen.

Chris Hermans (red.) | *Waar is het onderwijs goed voor? Anders denken over onderwijs* | Eindhoven: Damon, 2020 | 288 pagina's

De schoolstrijd is terug van weggeweest. De voor- en tegenstanders van bijzonder onderwijs delen het ideaal – goed onderwijs – maar zijn het oneens over het middel. Dat maakt een diepteboring noodzakelijk. Want wanneer is onderwijs eigenlijk goed onderwijs? In dit boek laten verschillende auteurs hun licht schijnen over deze vraag. Het boek is te koop of gratis te downloaden via de website van Verus.

Andreas Kinneging | *De onzichtbare maat. Archeologie van goed en kwaad*
Amsterdam: Prometheus, 2020 | 640 pagina's

Sommige auteurs lijken hun gedachten te laten rijpen als een wijn: hoe langer je erop moet wachten, hoe beter. In dit boek bekritiseert de Leidse hoogleraar rechtsfilosofie Andreas Kinneging de 'mateloze' moderne tijd, onze tijd. Willen we recht doen aan het mens zijn komt het erop aan maat te houden. Dat vergt oefening, maar wie doorzet vindt die maat, de juiste maat, die in het leven zelf besloten ligt.

Mathilde Oosterhuis-Blok | *Marktwerking en publieke belangen. Een analyse vanuit het neoliberale denken en de beginselen van subsidiariteit en soevereiniteit in eigen kring* | Eigen beheer, 2020 | 326 pagina's

Een christelijk antwoord op het neoliberale denken vanuit individu en markt. Dat is wat Mathilde Oosterhuis-Blok met haar proefschrift neerzet. Aan de hand van de bekende begrippen uit de christelijk sociale traditie laat ze zien dat het heersende denken het publieke belang tekort doet en hoe dat zou kunnen veranderen.

Bas Heijne | *Mens/onmens*
Amsterdam: Prometheus, 2020 | 128 pagina's

Wie de boekenmarkt enigszins in de gaten houdt, kon er niet omheen: het nieuwe boek van publicist Bas Heijne. In dit essay gaat Heijne in op onze eigen tijd. Deze tijd is een tijd van identiteit. Scheidslijnen worden scherper. Hoe verhoudt zich dit tot waarheid? Kunnen we elkaar nog vinden in een groter belang dan ons eigen belang?

Teunis Brand | *Food for deliberation. Philosophical reflections on responsible innovation in the business context* | Wageningen: Wageningen University Press, 2020 | 180 pagina's

Innovatie is belangrijk om sociale problemen op te lossen, zeker in een wereld die lijkt te worden gekenmerkt door een opeenvolging van crises. Teunis Brand gaat in dit proefschrift op zoek naar de vraag wanneer innovatie goed of verantwoord is, toegespitst op de voedselindustrie. Het betrekken van het publiek, deliberatie, is hierbij voor Brand cruciaal.

Actueel.

---

48 'Verkiezingen gaan over idealen maar ook over compromissen'

Interview met dr. Patrick Overeem

54 Van huis naar haard

Door Ruben Ros

61 Blijf gezond

Column door Wouter Beekers

62 Heeft de ChristenUnie een gendervisie nodig?

Interview met Merith Reinders en Laurens Wijmenga

68 Ja/ maar: Corona als kans

Jeroen van Oort en Robert van Putten

Interview met dr. Patrick Overeem

‘Verkiezingen gaan over idealen maar ook over compromissen’

Kabinet Rutte III is zijn laatste jaar in gegaan en langzaamaan maken de partijen zich weer gereed voor een nieuwe verkiezingscampagne. Voor de ChristenUnie een spannende periode. De partij moet terug naar de kiezer, verantwoording afleggen over haar regeringsdeelname en opnieuw vertrouwen vragen. In deze periode zijn soms mooie resultaten geboekt, maar ook pijnlijke maatregelen genomen. Er zijn compromissen gesloten die heel moeilijk vielen in de samenleving en die ook binnen de partij leidden tot grote controverse. Heeft de ChristenUnie goed gehandeld? Hoe zou het beter kunnen? En zijn straks compromissen mogelijk met een partij als Forum voor Democratie? We reflecteren hierop met politiek-theoreticus dr. Patrick Overeem die onderzoek doet naar de ‘ethiek van het compromis’.

Door Robert van Putten en Lambert Pasterkamp

Politici die meeregeren moeten vaak compromissen sluiten. Wat doen ze dan eigenlijk, wanneer een compromis gesloten wordt?

“Eerst maar even een misverstand uit de weg ruimen: veel mensen hebben het over ‘compromis’ terwijl ze eigenlijk een eenzijdige ‘concessie’ bedoelen. Een concessie doen is iets toegeven, minder accepteren dan je eigenlijk zou willen. Dat is vaak onmisbaar binnen coalities. Partijen zijn het met elkaar oneens en moeten om tot oplossingen te komen allemaal iets opgeven. Dan doen ze een concessie. Dat is een vast onderdeel van een compromis, maar niet het enige.

Een compromis is een tijdelijk arrangement tussen partijen waarin sprake is van een gedeeltelijk eens-zijn en een gedeeltelijk oneens-zijn. Op twee manieren: de partijen zijn het met elkaar zowel deels eens als deels oneens én elke partij afzonderlijk is het met dat gezamenlijke arrangement tegelijk eens en oneens. Er is in beide opzichten geen volledig eens-zijn en geen volledig oneens-zijn. Het is een mix van beide. Dat maakt compromissen zowel interessant als kwetsbaar.”

Wanneer kunnen we spreken van een goed compromis?

“Echt goede compromissen bestaan niet. Er schort altijd wel wat aan. Zowel politiek als ethisch gezien zijn ze per definitie onvolmaakt. Maar dat maakt ze nog niet moreel onaanvaardbaar. Of een compromis aanvaardbaar is, hangt volgens de meest gangbare visies af van twee zaken: de grenzen van het compromis en de consequenties ervan. Simpel gezegd: is het compromis niet in strijd met belangrijke morele principes en dient het een goede zaak? Deze twee aspecten zijn inderdaad van belang, maar ik zie nog een derde belangrijk aspect dat bepalend is voor de kwaliteit van een compromis. Dat is het proces van compromisvorming. Een compromis dat met empathie, moed of verstandigheid wordt gesloten is beter dan een compromis dat op goed geluk of vanuit opportunisme en strategische overwegingen wordt gesloten. De politici die compromissen sluiten, moeten daarbij dus belangrijke deugden betrachten. Voor dit deugd-ethische perspectief is tot dusver weinig aandacht.”

Waarom is het proces van compromisvorming eigenlijk belangrijk? Wat maakt het uit, als het gesloten compromis maar in orde is?

“Een compromis is eigenlijk nooit af. Het is altijd een halffabricaat dat steeds wordt doorontwikkeld.

PERSONALIA

Dr. Patrick Overeem is universitair docent Politieke Theorie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij is gespecialiseerd in politieke en bestuurlijke ethiek en constitutionele verhoudingen.

Politiek is een continue stroom van compromisvorming. Bovendien zijn compromissen op verschillende dossiers ook onderling weer verbonden. Het zal dus tegen je werken als je ondeugdzaam te werk gaat. Dan gaan er politieke relaties stuk, waardoor je later wellicht minder voor elkaar krijgt, en zal het politieke bedrijf voor jezelf ook minder waardevol worden. De deugden die mensen beoefenen tijdens het proces doen er dus toe. Een minder goed compromis kunnen we vaak beter hebben wanneer de politicus die het compromis sluit bekend staat als een integer persoon dan wanneer hij of zij bekend staat als een politieke rat en een opportunist. Het resultaat van beide is misschien hetzelfde, maar het gebrek aan gewetensvolheid waarmee het compromis gesloten wordt doet toch afbreuk aan de morele kwaliteit ervan.”

Ondertussen lijkt het electoraat politieke compromissen niet te waarderen. Partijen in het midden worden vaak flink voor hun compromissen gestraft.

“Dat vind ik erg kortzichtig van het electoraat. Diederik Samsom opereerde tijdens Rutte II heel mooi. Hij ontpopte zich van onbuigzame activist tot een groot verdediger van het compromis. Hij heeft ze verdedigd, ook toen het pijn deed. Bij zijn afscheid, nadat hij al was gestraft door zijn partij die hem niet als lijsttrekker had herkozen, hield hij opnieuw een lofrede op het compromis. Samsom had iets belangrijks in de gaten, namelijk dat als de PvdA geen compromissen zou sluiten, er onregeerbaarheid zou ontstaan en misschien wel een extreem kabinet. Ik bewonder deze openheid van Samsom en andere politici over de compromissen die ze sluiten.”

Hoe kijkt u in dit verband terug op de ‘meloen’ van de dividendbelasting waarover partijleider Segers sprak? | “Dat is ook een goed voorbeeld, vrij uniek in de Nederlandse politiek. Het was een krachtig signaal naar de coalitiepartners: dit kunnen we niet te vaak doen. Dan laat je zowel je principes zien als je bereidheid tot bestuurlijke verantwoordelijkheid. Wel heb ik twee kanttekeningen hierbij. Om te beginnen kun je zoiets gemakkelijker zeggen als juniorpartner in een coalitie, want dan snappen kiezers heel goed dat je vaker moet inleveren. En daarnaast vond ik de afschaffing van de dividendbelasting nou niet zo’n aangelegen punt om te zeggen ‘dat is voor ons de meloen’. Ik denk dat de partij rond het kinderpardon veel meer pijn heeft geleden. Dus als de dividendbelasting al een meloen is, wat was dat dan wel niet? Je moet daarom ook oppassen met dergelijke retoriek.”

Kan de christelijk ethiek ons helpen bij het maken van goede compromissen? | “Ja in potentie wel. Maar tot nu toe is het ethische denken hierover, hetgeen ik gevonden heb althans, nog vrij schraal. Veel literatuur is protestants en dan vooral ook deontologisch: het gaat veel over morele grenzen, over de vraag welke compromissen niet zijn toegestaan. Er wordt weinig gezegd wat goede compromisvorming dan wél is. De christelijke ethiek is wat dit betreft nogal wettisch. De koppeling tussen compromisvorming en deugdethiek is nog nooit gemaakt, zelfs niet in de katholieke traditie.

Een christelijke ethiek van het compromis zou je uiteindelijk een heel diepe

theologische basis kunnen geven. Het compromis kun je benaderen als een vorm van navolging. Christus' leven op aarde, Zijn komen op aarde zelfs al, heeft een compromiskarakter. Hij heeft heel veel concessies moeten doen, de ultieme concessie zelfs, om de vrede te herstellen. Christenpolitici mogen Hem daarin navolgen. Zo heeft volgens mij nog nooit iemand naar compromissen gekeken.”

Hoe komt dat? | “In Nederland zijn de gereformeerde ethici Douma en Velema decennialang enorm invloedrijk geweest. De vrij strenge ideeën van deze twee auteurs over het compromis werden vaak letterlijk geciteerd door politici van RPF, GPV en SGP. Opvallend is daarbij echter dat die politici er vaak nog een schepje bovenop deden. Volgens hen moest een compromis altijd een stap in de goede richting zijn. Dát hadden Douma en Velema echter nooit gezegd. Het was ook inconsequent, want in de praktijk deden deze politici wel degelijk stappen achteruit. Ze wilden ongetwijfeld eerlijk principieel zijn, maar dachten eigenlijk niet goed door over de consequenties van deze redenering. Want met dit principe (‘wij zetten alleen stapjes vooruit’) onttrek je je eigenlijk aan het politieke proces.

In de laatste vijftien jaar zie je dit overigens wel minder. Misschien is de huidige generatie politici realistischer. Hoe dan ook, er is in ieder geval minder ethische bezinning op het thema ‘compromissen’ dan voorheen. Er is, denk ik, een zeker pragmatisme binnengeslopen bij ChristenUnie en SGP. Voorheen zat men altijd in de oppositie, dan kun je dat soort ethische reflectie gemakkelijk

geven, liefst ook in kritiek op het CDA. En juist nu zulke reflectie meer nodig is, doet men het minder. Dat is een interessante paradox.”

Hoe leren we vanuit christelijk perspectief beter met de morele ambiguïteit van compromissen om te gaan? | “In de middeleeuwen spraken men over tweedimensionale mensen. De mens heeft een ‘forum internum’ en een ‘forum externum’. Ieder mens heeft een binnenkant en een buitenkant, een innerlijk leven en een publieke taak of verantwoordelijkheid. Het ‘forum internum’ betreft het leven van de ziel en dus het besef te leven coram Deo, voor Gods aangezicht. In onze tijd is dit besef sterk verschaald en blijft alleen het ‘forum externum’ over. Dan draait alles om de publieke verschijning. Wat je nodig hebt zijn mensen met een dubbelheid, die heel diepgewortelde christelijke overtuigingen hebben en een innerlijk geestelijk leven, en die daarmee in het openbaar treden.

Deze dubbelheid geeft ruimte om onbevangerder met compromissen om te gaan. Je weet dan dat je vuile handen moet maken, maar dat je ziel geborgen is. Je kunt dan ook teruggaan naar je diepere overtuigingen en daar iets van laten zien bij de verantwoording van een compromis. Segers deed dat bij de verdediging van het coalitieakkoord bijvoorbeeld. Maar ik zie het Schouten ook weleens doen. Dat is indrukwekkend.”

Hoe doet de ChristenUnie het nu, volgens u? | “Ze hebben echt geleerd van hun eerste regeerperiode tijdens

Balkenende IV. Toen verloor de partij veel kleur en zag je de verleiding om het compromis als het nieuwe standpunt te verdedigen. Nu doen ze het veel beter, wat ook komt door Segers die als politiek leider in de Tweede Kamer is gebleven.”

Ondertussen is de partij ook zoekend. Met welke partijen sluit je geen compromissen? Concreet: de samenwerking met FvD. Velen schrikken hiervoor terug. | “Hier gaat het niet meer om de inhoud van het compromis, maar om de partij met wie je dat doet. Een cruciale vraag die ook in de literatuur veel wordt gesteld, is of je je compromispartner legitimeert door met hem een compromis aan te gaan en of een compromis zelfs blijk geeft van wederzijdse erkenning en respect. Volgens mij is dat niet per se het geval. Het compromis kan een heel zakelijk karakter hebben. Je kunt het grotendeels met elkaar oneens zijn en heel magere compromissen sluiten, die niet gepaard hoeven te gaan met waardering en respect voor elkaar.

Wat volgens mij meespeelt tussen FvD en de CU is de politieke positionering. Velen hebben moeite met Forum omdat het een rechtse partij is en zichzelf links zijn. Natuurlijk zijn er tal van onfrisse elementen aan het optreden van Thierry Baudet. Maar de beschuldiging van fascisme voor zijn hele partij is mij te ver gezocht. Als je uit de EU wilt of niet van het gas af wilt, is dat nog niet gelijk fascistisch. Dit zijn gewoon legitieme standpunten die je mag hebben, hoe dwaas misschien ook en hoe oneens je het er ook mee bent. Politiek links plakt mij hier te gemakkelijk het etiket van ‘fascisme’ op.

Ook is het zinvol onderscheid te maken tussen bestuursniveaus. Zaken die landelijk spelen zijn in een gemeenteraad of in de Provinciale Staten vaak helemaal niet aan de orde. En je kunt in een bestuursakkoord heel stevige afspraken maken, bijvoorbeeld dat de coalitie direct verbroken wordt zodra uitingen van racisme worden gedaan. Ik kon Beekers' houding eigenlijk wel waarderen, toen hij ervoor pleitte om er met opener vizier naar te kijken. De partijtop kan er niet mee volstaan zijn suggestie af te wijzen zonder uit te leggen waarom landelijke samenwerking met een partij als D66 dan wel kan.”

Tot slot: hoe kan de partij goed omgaan met compromissen in de komende verkiezingscampagne? | “Als je bestuurlijke verantwoordelijkheid draagt, moet je verantwoording afleggen over gesloten compromissen. Je kunt niet alleen maar zeggen dat iets een coalitiebesluit was, want het was ook jouw coalitie. Segers heeft in een interview gezegd dat tijdens de verkiezingen de idealen uit het verkiezingsprogramma centraal staan, niet de compromissen van de coalitie. Maar dat vind ik te gemakkelijk. Niet alleen de idealen, maar ook de compromissen én de spanning daartussen, zijn de inzet bij de verkiezingen. Je loopt het risico om idealen te gaan verheerlijken en compromissen te verketteren. Beide is niet goed.”

bijvoorbeeld de socioloog Jan Willem Duyvendak.⁴ De emotie heeft vooral betrekking op microcontexten: familie, kerk, straat, of wijk. Alles ‘daarboven’ (stad, land, cultuur) is wel deel van onze identiteit, maar heeft maar weinig te maken met de mate waarin we ons thuisvoelen. Wanneer politici spreken over “je thuisvoelen in je eigen land” is dat een *contradictio in terminis*.

De gevolgen van deze *mismatch* zijn groot. Neem het vaak aangehaalde beeld van de veranderende buurt. Buurten veranderen van etnische samenstelling, wat gevoelens van verlies en onzekerheid oproept, aldus politici. Vervolgens wordt deze kwestie (die zich afspeelt op het niveau van straten en buurten) opgeschaald naar een discussie over een te vol of te divers land. Dit gaat voorbij aan de werkelijke issues die onzekerheid en een verlies van het thuisgevoel veroorzaken (groeiende ongelijkheid, segregatie en gentrificatie op microniveau) en werkt bovendien uitsluiting en het ontkennen van minderheidsrechten in de hand. Het huisdenken in het nationale debat komt dus vaak neer op een vertalingsfout: micro-thuisgevoelens worden veralgemeniseerd terwijl de emotie van het thuisvoelen niet te generaliseren is. Politici misbruiken lokale ervaringen en plaatsen daarmee het thuisgevoel in de nationale context waar het niets te zoeken heeft.

Wiens huis? | Ten tweede is het huisdenken ook ideologisch problematisch. Het hedendaagse huisdenken duikt namelijk uitsluitend op als het gaat om kwesties rond migratie en islam. Pogingen om

tot een positieve invulling van het huis te komen, monden vrijwel altijd uit in krampachtige en bovenal illusoire ideeën als de ‘joods-christelijke samenleving’. Daarnaast dienen deze beelden van het huis vaak een zeer specifiek doel. Ze worden gebruikt om een maatschappelijke orde van bovenaf op te leggen: een hiërarchische orde die geen plaats kent voor debat en die vooral niet mag veranderen. Zo propageerde de negentiende-eeuwse Oranjevorsten zich vaak als ‘vader van het huis’ om publiek debat de kop in te drukken, en wijst Abraham Kuyper in zijn bundel *Als gij in uw huis zit: meditatieën voor het huislijk saamleven* (1899) toch vooral op het belang van een hiërarchisch gestructureerde maatschappelijk, bestaande uit een figuurlijke man des huizes, een dienende vrouw en gehoorzame kinderen.⁵

In de politieke praktijk van vandaag vertalen deze eigenschappen van het huisdenken zich vooral in een discussie die draait om identiteit. Als politici menen dat ‘we’ ons niet thuis voelen, schiet elk debat onvermijdelijk door naar de vraag wie ‘we’ eigenlijk zijn. Carl Schmitt, de roemruchte criticus van de liberale democratie die op dit moment een ongekeerde populariteit geniet bij zowel links als rechts, omschreef politiek als ‘definitie van vrienden en vijanden, gevolgd door eindeloos conflict’. Bij het conceptualiseren van de samenleving als huis verwordt politiek tot zo’n Schmittiaanse nachtmerrie, terwijl politiek ook zou kunnen gaan over bijvoorbeeld het nastreven van het goede, het verdelen van welvaart of het kanaliseren van maatschappelijke spanningen.

Blijf gezond

Stilgezet zijn we bij onze kwetsbaarheid. En daarbij paste een nieuwe groet: 'blijf gezond!' Een bijzonder hartelijke wens, die moeten we er misschien maar inhouden. Of toch niet eigenlijk? Dat opzweepende 'blijf!' daar zit ik namelijk een beetje mee. Sommigen verklaren het virus zelfs officieel de oorlog. En dat past ook wel bij onze tijd. We zeggen tegen elkaar 'geef kanker geen kans'. We complimenteren elkaar als we niet 'opgeven te vechten' of een ziekte 'overwonnen' hebben.

In die oorlogstaal herken ik een botsing tussen wat Sigmund Freud tamelijk scherp beschreef als het 'lustprincipe' en het 'realiteitsprincipe'. Er bestaat een heel menselijk verlangen naar een domweg gelukkig en gezond leven. Maar dat botst soms op een buitengewoon complexe en kwetsbare realiteit. Populisten radicaliseren dat lustprincipe op hun manier, in hun verzet tegen asielzoekerscentrum, windmolen en ingewikkelde virussen in de achtertuin. Maar als we eerlijk zijn voelen we de botsing allemaal wel ergens in ons hart. Juist in een tijd dat er steeds meer ruimte is voor onze individuele verlangens, voelt de harde realiteit soms wel erg hard. We willen er eigenlijk niet aan. We gaan vechten.

'Blijf gezond!' – de bezweringsformule stond als ik eerlijk ben ook onderaan berichten die ik ontving van mijn gelovige vrienden. Een heldhaftige christelijke broeder in het ziekenhuis schreef tijdens de piekdagen zelfs: 'We gaan corona bestrijden en te kijken zetten. Dit is een gewonnen oorlog!' Wat ik dan een beetje mis is hoopvol realisme. Realisme, dat onze werkelijkheid gebroken is en dat die gebrokenheid niet altijd 'overwonnen' kan worden. En een hoop, die niet alleen is gericht op de 'overwinning' hier en nu. Ergens zou het toch wel mooi zijn als juist christenen niet meedoen met beweringsformules en er zelfs af en toe een kritische vraag bij durven stellen.

COLUMNIST Dr. Wouter Beekers is directeur van het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Laten we beginnen bij Kuyper. Wat waren zijn opvattingen en hoe kunnen we die plaatsen? | *Merith Reinders*: “Kuyper had vrij stugge ideeën over verschillen tussen mannen en vrouwen en de consequenties daarvan. Hij beriep zich in zijn denken op een scheppingsorde en concludeerde daaruit dat sekse de levens-taak bepaalt. Voor de man was dat participeren in het publieke domein en voor de vrouw het privé-domein. Die twee konden zich volgens hem ook niet op elkaars terrein begeven.”

Laurens Wijmenga: “Kuyper schreef *De eerepositie der vrouw* in een pennenstrijd met Herman Bavinck, die *De vrouw in de hedendaagse maatschappij* publiceerde. Bavincks denken is voor nu interessanter dan Kuypers lijn.”

Bavinck boven Kuyper dus. Wat was het verschil? | *Merith Reinders*: “Bavinck ging uit van een maatschappelijke roeping voor zowel mannen als vrouwen. Hij was dan ook voor actief en passief stemrecht voor vrouwen. Wel koppelde hij de maatschappelijke participatie van vrouwen aan specifieke terreinen: filantropie, onderwijs, en strijden tegen drankmisbruik bijvoorbeeld.”

Laurens Wijmenga: “Inderdaad is het verschil in uitwerking ook weer niet zo heel groot. Maar Bavinck keek meer naar de samenleving. Daarbij zag hij verschillen tussen mannen en vrouwen als een gave. De maatschappelijke participatie van vrouwen vond hij daarom een verrijking.”

Moeten we ons überhaupt tot Kuyper en Bavinck verhouden op dit thema? | *Laurens Wijmenga*: “Het is altijd goed om je tot je traditie te verhouden, of je nu met die ideeën instemt of niet. Inhoudelijk zou ik trouwens hun denken over dit thema niet willen afschrijven. In het debat over emancipatie zijn twee perspectieven dominant geworden. Enerzijds het conflictperspectief waarin alles gezien wordt in termen van macht hebben of pakken. Je moet daarin bijna wel een positie kiezen ‘voor vrouwen’ of ‘tegen vrouwen’. Anderzijds het functionele perspectief waarin de economische rol van vrouwen centraal staat. Het conflictperspectief en het functionele perspectief vonden elkaar uiteindelijk in een offensief om de arbeidsparticipatie van vrouwen te verhogen. Die perspectieven vind ik inhoudelijk problematisch en eenzijdig. Bavincks en Kuypers schetsten een derde weg die veel harmonieuzer en ook nu nog relevant is.”

Merith Reinders: “De overgrote meerderheid binnen de Christen-

PERSONALIA
Merith Reinders is historica met een specialisatie in genocide. Ze werkt als projectmanagement officer bij de Koninklijke Bibliotheek en co-ördineert dit jaar het Fellows talentenprogramma bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Laurens Wijmenga is onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie. In 2018 publiceerde hij *Gezinskapitaal*, een studie naar gezinsbeleid.

Unie is voor politieke participatie door vrouwen. Kuiper zou zich omdraaien in z'n graf. We kunnen die ideeën van toen niet een-op-een overzetten naar nu. Maar Bavincks werkwijze om vanuit de maatschappelijke werkelijkheid tot een positieve visie te komen kan ik wel waarderen.”

Werken de genderopvattingen van Kuiper en Bavinck nog door in onze politiek? | *Merith Reinders*: “Tineke Huizinga belandde in 2002 met voorkeurstemmen als eerste vrouw voor de ChristenUnie in de Tweede Kamer. Het werd niet door iedereen gewaardeerd en dat laat wat zien. In 2007 werd bij ChristenUnie de werkgroep Inclusief opgericht, om vrouwen de politiek in te krijgen. Ook dat laat een behoefte zien. Vandaag de dag is de ChristenUnie vertegenwoordigd in het Politiek Vrouwen Overleg. Dit overleg heeft onder andere als doelstelling de bevordering van evenredige politieke participatie van mannen en vrouwen. Ook nu worden er nog drempels ervaren om te participeren en ik kan dat niet los zien van onze traditie.”

Laurens Wijmenga: “Het klopt dat de ChristenUnie en haar voorgangers nooit aan het front van de emancipatie hebben gestaan en dat is een *understatement*. Het heeft te maken met de individualiserings-tendens die men bespeurde achter het emancipatiestreven. In onze traditie hebben we altijd oog gehad voor de keerzijde van de drang naar individuele vrijheid, maar daardoor hebben we ons onnodig conservatief opgesteld.”

Merith Reinders: “Het komt ook doordat het feminisme van de tweede golf ging over het lichaam: abortus en anticoncep-

tie. Die twee onderwerpen lagen ver bij christelijk denken vandaan. Toch zie ik in idealen van het feminisme onderdelen die kunnen resoneren in de christelijke politiek.”

Brand los! Hoe? | *Merith Reinders*: “De ChristenUnie zet zich in tegen armoede. Vooral eenoudergezinnen met een vrouw aan het hoofd hebben een verhoogd risico op armoede. Je kunt zo'n probleem vanuit christelijksociaal oogpunt bekijken, maar je zou het daarnaast kunnen benaderen vanuit genderperspectief: waarom treft armoede vooral die vrouwen en hoe kunnen we dat aanpakken? Ik denk dat je die twee perspectieven samen kunt brengen.” *Laurens Wijmenga*: “Ik heb daar wel bedenkingen bij. Je zoekt raakvlakken tussen seculier feminisme en het christelijksociaal denken maar ik ben bang dat daarmee een identiteitspolitieke discussie onze partij wordt ingetrokken die voortkomt uit een sociologische visie waarin macht en conflict tussen groepen centraal staan. Dat vind ik principieel geen christelijke maatschappijvisie.”

Hier raken we aan een principiële tegenstelling in hoe jullie naar genderverhoudingen kijken. | *Merith Reinders*: “Conflict is waar we vandaan komen en wat er is. Het is inderdaad de vraag wie invloed heeft en toegang tot leidinggevende posities. Vrouwen hebben participatie moeten bevechten binnen de maatschappij en in de ChristenUnie. Volgens mij zegt dat iets over onze wereld. Ik geloof dat geweld tegen vrouwen en wereldwijde patriarchale structuren terugwijzen naar het scheppingsverhaal.

Daarin staat dat man en vrouw werden geschapen naar Gods evenbeeld als mannelijk en vrouwelijk, maar we lezen niets over een verschil in taken voor Adam en Eva. God schiep geen traditionele rolpatronen. Mij lijkt dat het hele conflict over gender deel uitmaakt van de zondeval, waarin een vloek ligt besloten voor zowel Adam als Eva. De man zal hard moeten werken en de vrouw zal in pijn kinderen krijgen terwijl haar begeerte zal uitgaan naar haar man die over haar heerst. We zitten met dat conflict opgescheept, tegen wil en dank.”

Laurens Wijmenga: “Ik vind dat te pessimistisch. God heeft ons goed geschapen, zo lezen we in Genesis. De verschillen tussen man en vrouw zijn er niet zomaar. Wanneer mannen en vrouwen samenwerken, bijvoorbeeld binnen een huwelijk, kan iets moois ontstaan. Huwelijk en gezin worden in de Bijbel niet voor niets gebruikt als metaforen voor een harmonieuze verhouding tussen God en Israël en tussen Jezus en de Kerk.”

Verschillen als straf of als gave. Dat is nogal een andere benadering. | *Merith Reinders:* “Ik zie machtsverschillen tussen mannen en vrouwen als schurend conflict en zou wel willen dat dat minder was. In mijn gedroomde wereld maakt het voor je mogelijkheden en kansen niet uit of je man of vrouw bent. In dezelfde periode als Kuyper en Bavinck schreef juriste Mary Barger *De vrouw en de studie* over roeping en levenstaak.³ Zij vraagt zich af: hoe kun je antwoord geven op de roeping van God als persoon? Of je man of vrouw bent maakt daarin niet uit. De eigenschappen die je hebt zijn niet per se gebonden aan je geslacht en je hebt ze gekregen om ze

tot eer van God in te zetten in de maatschappij waarin je leeft. Dat spreekt me aan. Alleen nu zitten we niet in zo'n tijd dus zul je wel maatregelen moeten nemen om die gelijkheid te forceren, zoals ik het zou willen noemen.”

Laurens Wijmenga: “Dat lijkt me niet verstandig. Als je zegt dat gender er niet toe doet maar wel vrouwen hier en daar bevoordeelt, geef je een dubbele boodschap af. Dat is niet alleen verwarrend maar kan ook een tegenreactie oproepen bij mannen.”

Merith Reinders: “Ik zou toe willen naar een situatie waarin gender er niet meer toe doet en ik zie dat dus ook in een Bijbels perspectief.”

Laurens Wijmenga: “Daar ben ik het niet mee eens. De verschillen tussen mannen en vrouwen zie ik niet zo absoluut als Bavinck en Kuyper maar ze zijn er volgens mij wel. Ik denk dat fluïde genderrollen leiden tot onzekerheid en conflicten. De Spaanse socioloog Manuel Castells schetst deze situatie ook in relatie tot wat hij de teloorgang van het patriarchale gezinsmodel noemt. Hij voorspelde een toename van gendergerelateerd geweld. Maar ook relatiebreuken en alleenstaand ouderschap – een flink deel van de cliënten van de voedselbank zijn alleenstaande ouders – kun je relateren aan de meer fluïde genderrollen. Ik zou niet weten waarom dat alleen een tijdelijke situatie zou zijn.”

Merith Reinders: “De verschillen tussen vrouwen en mannen zie ik ook en daar wil ik niet aan voorbijgaan. Waar het om gaat, is dat die verschillen niet uit moeten maken voor je mogelijkheden en de kansen. En ja, verschuivingen zijn ingewikkeld en gaan helaas soms met geweld gepaard. Je moet voorzichtig te

werk gaan. Maar het is niet eerlijk om het geweld dat je noemt op het conto van de emancipatie te schuiven. Geweldsproblemen worden niet opgelost door de traditionele gezinsstructuur en vastomlijnde patronen. Denk aan huiselijk geweld dat vooral vrouwen treft en verkrachting binnen het huwelijk, dat pas in 1991 strafbaar werd gesteld – zonder de handtekening van het GPV.”

Werkt dit verschil in opvatting door in hoe jullie denken over de participatie van vrouwen in de politiek?

Laurens Wijmenga: “Ik zie verschillen tussen mannen en vrouwen ook doorwerken in hun politieke participatie. Ik denk dat mannen gemiddeld meer prestatiegericht zijn en meer uit zijn op macht en vrouwen meer op samenwerken en harmonie. Juist vanwege deze verschillen zie ik het nut in van meer gelijke participatie. Die eigenschappen zijn aanvullend en kunnen elkaar versterken. Dus laten we streven naar teams met mannen en vrouwen als parlementariërs, raadsleden en Statenleden. Selectiecommissies zouden meer mogen kijken naar wat ik zie als vrouwelijke waarden. Ook in onze partij ligt de nadruk namelijk behoorlijk op presteren.”

Merith Reinders: “Volgens mij zijn dat niet per se mannelijke of vrouwelijke eigenschappen. Maar we zouden inderdaad onder meer moeten kijken naar de formulering van vacatures. Er worden nogal eens schapen met vijf poten gevraagd. Vrouwen reageren over het algemeen terughoudender op vacatures waarbij ze niet helemaal aan de eisen voldoen. Maar er is wel meer nodig. Organisaties als het Atria, Stem op een Vrouw en Women Inc.

hebben daar goede ideeën over, zoals coaching, mentorschap en vrouwen die politiek actief zijn koppelen aan hen die dat willen worden.”

Laurens Wijmenga: “Qua instrumenten zitten we wel ongeveer op één lijn. Maar het gaat niet alleen om de praktijk. Om voorbij de identiteitspolitiek te komen moeten we een verbindende visie op gender ontwikkelen. Daarin hoop ik dat we weg kunnen blijven bij het conflictperspectief en het functionele perspectief op gender. Er is bepaald geen gebrek aan partijen die deze perspectieven inbrengen, waarom zouden we meezingen in dat koor? Het zou mooi zijn als we vanuit onze eigen traditie daar iets tegenover stellen. Voor mij zit 'm dat verbindende toch sterk in familie en gezin. Ook Bavincks uitgangspunt dat verschillen tussen mannen en vrouwen een gave zijn, zou ik niet los willen laten. Ik pleit wel voor een update van Bavincks denklijn, want sinds de 'hedendaagse maatschappij' van Bavinck is inmiddels een eeuw verstreken.”

Merith Reinders: “Onlangs klopte een Statenlid bij mij aan met een vraag over het steunen van een emancipatieprijs. Er zijn veel van dat soort concrete vragen en het zou goed zijn als die vaker onderwerp van gesprek zouden zijn. Dat kan inderdaad niet zonder visie en ik geloof niet dat we die lijn van Kuyper en Bavinck makkelijk kunnen oppakken. Ik hoop dat we hier met elkaar verder over kunnen nadenken vanuit verschillende invalshoeken, zowel vanuit de eigen geschiedenis en traditie, als de theologie als de praktijk. Dat vraagt inspanning, is ingewikkeld en zal schuren. En het vraagt ook dat je ervoor openstaat om dingen die je al heel lang op een bepaalde manier hebt gedaan nu dan toch een beetje te veranderen.”

Ja.

In de bankencrisis van 2007 kreeg de uitdrukking ‘never waste a good crisis’ vleugels. Dat moet in de coronacrisis opnieuw het adagium worden. **Nu de overheid veel geld in de economie pompt is er bij uitstek gelegenheid om scherpe keuzes te maken.**

De uitgebreide overheidsmaatregelen om besmetting met het coronavirus zoveel mogelijk tegen te gaan, leiden tot een ongekende schok in de economie. Als een enorme pleister op de wond stelt de rijksoverheid daarom tientallen miljarden beschikbaar om bedrijven en banen voor de toekomst te behouden. Omdat het velen tegen groot economisch onheil behoedt, wordt dit geld voor de korte termijn nuttig besteed. Het geld vangt echter alleen een klap op, maar draagt niet actief bij aan economische structuurversterking. Na de pleister moet daarom snel een economisch revalidatieprogramma volgen.

De coronacrisis is namelijk niet de enige uitdaging die op ons afkomt. Energietransitie, klimaatadaptatie, vergrijzing, gezondheid, mondialisering, slimme en schone mobiliteit, digitalisering, woningmarkt en circulaire economie zijn grote maatschappelijke uitdagingen die vragen om investeringen, arbeid, technologische ontwikkeling en nieuwe vaardigheden. Daarmee zijn het nadrukkelijk ook economische kansen. We kunnen de economie sterker uit deze crisis laten komen dan zij erin ging.

In de berichtgeving over de crisis staat het Bruto Nationaal Product centraal. Andere indicatoren, zoals het begrip ‘brede welvaart’ lijken onder te sneeuwen. Dat is een groot gemis. Brede welvaart meet niet alleen productie, maar houdt nadrukkelijk ook rekening met welzijn, duurzaamheid en mensenrechten.

Laten we onze economie grondig hervormen, en daarbij vooral letten op de criteria voor brede welvaart. Hoewel het soms pijn doet, hoeven we niet alle banen en bedrijven te behouden. We kunnen er ook voor kiezen mensen nieuwe perspectieven te bieden door leven-lang-leren mogelijk te maken. Met gerichte investeringen in digitalisering en robotisering kunnen we de Nederlandse maakindustrie concurrerender maken en zo perspectieven bieden met nieuwe productiebanen. Met investeringen in schone energie en mobiliteit creëren we perspectief, een schoon milieu en een beter klimaat. Als we werken en monitoren volgens het begrip brede welvaart maken we de economie duurzamer en dienstbaarder. En dan is de coronacrisis niet verspild.

AUTEUR Jeroen van Oort is econoom en lid van de Provinciale Statenfractie in Utrecht.

Maar.

De Nederlandse volksaard omschrijven we vaak met trots als innovatief en ondernemend. We zien onszelf als een pragmatisch handelsvolk, balancerend tussen dominee en koopman. Dat heeft ons groot gemaakt, zeggen we er dan vergenoegd bij. We weten altijd ergens een slaatje uit te slaan en van een probleem een kans te maken. En dus ook bij de coronacrisis. **Natuurlijk is het belangrijk dat we leren van de crisis en zonder twijfel is het verstandig dat we straks dingen anders gaan aanpakken, maar mag het alsjeblieft iets minder gretig?**

Het heeft iets onbeschofts soms, al die enthousiaste en vurige pleidooien voor radicale verandering en grondige hervorming. De coronacrisis is geen kans, maar tragiek. Het is voor alles een reële verlieservaring voor nagenoeg iedereen, voor individuen en voor gemeenschappen. Of dat nu groot verdriet is, zoals het verlies van dierbaren, of klein leed zoals evenementen waar je naar uitzag die niet doorgaan. Het omdenken naar kansen kan al te gemakkelijk een copingstrategie zijn om dit verlies maar op afstand te plaatsen. Dat toont ons onvermogen om negativiteit in het gelaat te zien. En het doet vooral geen recht aan de verlieservaringen en de bijbehorende rouw. Juist daar zou in een christelijke partij ruimte voor moeten kunnen zijn: ze heeft immers weet van reëel kwaad.

Daarnaast kan dit kans-denken ook buitengewoon instrumenteel worden, en dan krijgt het een venijnig staartje. We dreigen dan deze crisis te kapitaliseren, en dus ook het leed van velen, om onze eigen dromen en idealen alsnog te realiseren. Iets dergelijks gebeurde bijvoorbeeld na de tsunami in Azië vijftien jaar terug. Het natuurgeweld werd een instrument voor de neoliberale utopie om de stranden schoon te vegen voor industrialisatie en sjiek toerisme. De huidige roep om ‘grondige hervorming’ van de economie, en het afdwingen van verandering bij bedrijven die je eigenlijk al hinderlijk vond in de weg naar verduurzaming, is daar een variant op. Hier duikt een belangrijk gevaar op het van het doel-middel-denken dat kenmerkend is voor moderne politiek en zeker voor utopisch denken: de route tussen werkelijkheid en ideaal wordt rücksichtslos geasfalteerd met mooie plannen. Deze aanpak staat haaks op de antirevolutionaire traditie en zouden christelijke politici niet moeten willen bewandelen.

AUTEUR Robert van Putten is werkzaam als onderzoeker bij het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie.

Naar een nieuw verhaal over migratie

Samen hebben we te werken aan een nieuw christelijksociaal verhaal over migratie. Het is belangrijk thema, en we zijn hierover nog niet uitgesproken. Verdiep u en denk mee!

Migratie biedt kansen voor welvaartsgroei en ontmoeting tussen culturen, maar kan ook een bedreiging vormen voor een nationale gemeenschap en haar bestaanszekerheid. In het recente christelijke politieke denken over migratie overheerst vaak de positieve visie, mede gemotiveerd door de Bijbelse waarden van gastvrijheid en geloofsvrijheid. Deze visie wordt echter in toenemende mate bevraagd en een nieuw evenwicht wordt gezocht. En dat is misschien ook mooi. Om het gelovig uit te drukken: voor het schrijven van een goed verhaal over migratie zijn ‘alle heiligen’ en ‘alle mensen van goede wil’ nodig.

Zoekt u mee? We gaan graag in gesprek met u!

Vanwege Corona zullen we nog een tijd terughoudend moeten zijn met fysieke ontmoetingen, maar dat hoeft gesprek en verdieping niet in de weg te staan! In webdossiers doen we verslag van gesprekken met mensen uit de praktijk. In een podcast gaat we daarover in gesprek. En in videodebatten zoeken we het gesprek in de partij.

Praktische informatie | Ga naar: wi.christenunie.nl/migratie! Lees en luister over een nieuw migratieverhaal. En stuur uw ideeën en inbreng naar penvoerder Laurens Wijmenga: laurenswijmenga@christenunie.nl.

Noten.

p 50-57

1. G.J. Segers, *De verloren zoon: en het verhaal van Nederland* (Amsterdam, 2019).
2. Recente voorbeelden van huisdenken binnen de ChristenUnie zijn de Groenlezing van prof. dr. Beatrice de Graaf (2018) en het artikel van Wouter Beekers in NRC (2017) over de grenzen van gastvrijheid. B. de Graaf. *Heimat: Angst voor ontheemding en verlangen naar veiligheid*. Mr. G. Groen van Prinsterelezing 2018 en W.P. Beekers, 'Gastvrij zijn betekent ook grenzen trekken', *NRC Handelsblad*. 6-10-2017.
3. A. De Tocqueville, *Over de democratie in Amerika* (Rotterdam, (2011 [1840]) en A. Kuiper, *Souvereiniteit in eigen kring. Rede ter inwijding van de Vrije Universiteit* (Amsterdam 1880).
4. J.W. Duyvendak, *Thuis. Het drama van een sentimentele samenleving* (Amsterdam, 2017).
5. A. Kuiper, *Als gij in uw huis zit - meditatie voor het huislijk saamleven* (Amsterdam, 1899).
6. W. Schinkel en R. van Reekum, *Theorie van de kraal. Kapitaal - Ras - Fascisme* (Amsterdam, 2019).
7. B. Latour, *Wij zijn nooit modern geweest*. Vertaling J. van Dijk & G. de Vries. (Amsterdam 1994).

p 58-63

1. Parafraze van A. Kuiper, *De eerepositie der vrouw* (Kampen, 1914, p58).
2. L. Wijmenga, *Gezinskapitaal. De herontdekking van de waarde van familiebanden in deze tijd*. Onderzoek voor het Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie (Amsterdam, 2018).
3. M.W. Barger, *De vrouw en de studie* (Utrecht, 1923).

Colofon.

Groen, studie- en opinieblad van de ChristenUnie.
Jaargang 4, nr. 2, juni 2020.
Oplage: 5.200 | ISSN: 1568-5845

Groen is een publicatie van het Wetenschappelijk Instituut (de mr. G. Groen van Prinsterer-stichting) en de Bestuurdersvereniging van de ChristenUnie.

Groen wordt toegezonden aan alle donateurs van het Wetenschappelijk Instituut, aan alle bestuurders van de ChristenUnie en aan losse abonnees.

Meer informatie over abonnement of donateurschap via: wi.christenunie.nl.

Groen verschijnt 4 keer per jaar.
Deadline kopij volgend nummer: 3 juli 2020.
Neem voor een bijdrage contact op met de redactie via redactiegroen@christenunie.nl.

Donateurschap WI per 01-01-2020:
€ 36,00* per jaar. T/m 26 jaar € 20,00*
Donateur WI (kwartaalbetaling)
€ 9,00 mogelijk met aut. incasso.
*Bij aut. incasso, anders € 2,50 toeslag

Redactie

Esther Paul-Jonker (hoofdredacteur)
Addy Plieger (namens Bestuurdersvereniging)
Mirjam Kosten (eindredacteur)
Lambert Pasterkamp (eindredacteur a.i.)
Reinier Koppelaar
Steven Datema (namens de Tweede Kamerfractie)
Laurens Wijmenga (WI)

Vormgeving

Frivista | create, communicate, activate | Utrecht

Fotografie

Folkert Rinkema
Cartoon pagina 29: Auke de Wit

Druk

Drukkerij Kempers BV | Aalten

Uitgave, redactie en administratie

Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting
WI van de ChristenUnie

Legaten

Gedenkt u het WI testamentair dan luidt de tenaamstelling: Wetenschappelijk Instituut van de ChristenUnie, 'Mr. G. Groen van Prinsterer-stichting' Amersfoort.
KvK dossiernr. 32084387.

Postbus 439, 3800 AK Amersfoort
Telefoon: 033 - 422 69 60
Email: redactiegroen@christenunie.nl
wi.christenunie.nl
bestuurders.christenunie.nl

Mocht u de toezending van *Groen* of uw donateurschap willen opzeggen, doe dit dan schriftelijk voor 1 januari 2020 (per post of via ledenadministratie@christenunie.nl).

© ChristenUnie 2020. Overname van artikelen en/of illustraties uitsluitend na toestemming van de redactie.

Groen is een uitgave van

wi Wetenschappelijk
Instituut
ChristenUnie

ChristenUnie
Bestuurdersvereniging

“Als mensen als Baudet hun zin krijgen en het christendom werkelijk het hart van de Nederlandse cultuur wordt, dan zal er precies het tegenovergestelde gebeuren van wat zij willen. Dan worden we allemaal *gutmenschen*.”